

HIRAREWĒ YANOMAMĪ TĒ PĒNĪ XINGU TĒ PĒ RĒ WARIWEHEI TĒ ã ONI

HIRAMATIMA YANOMAMI THĒ PENĪ XINGU THĒRI PĒ WARIWIHI THĒ ã ONI

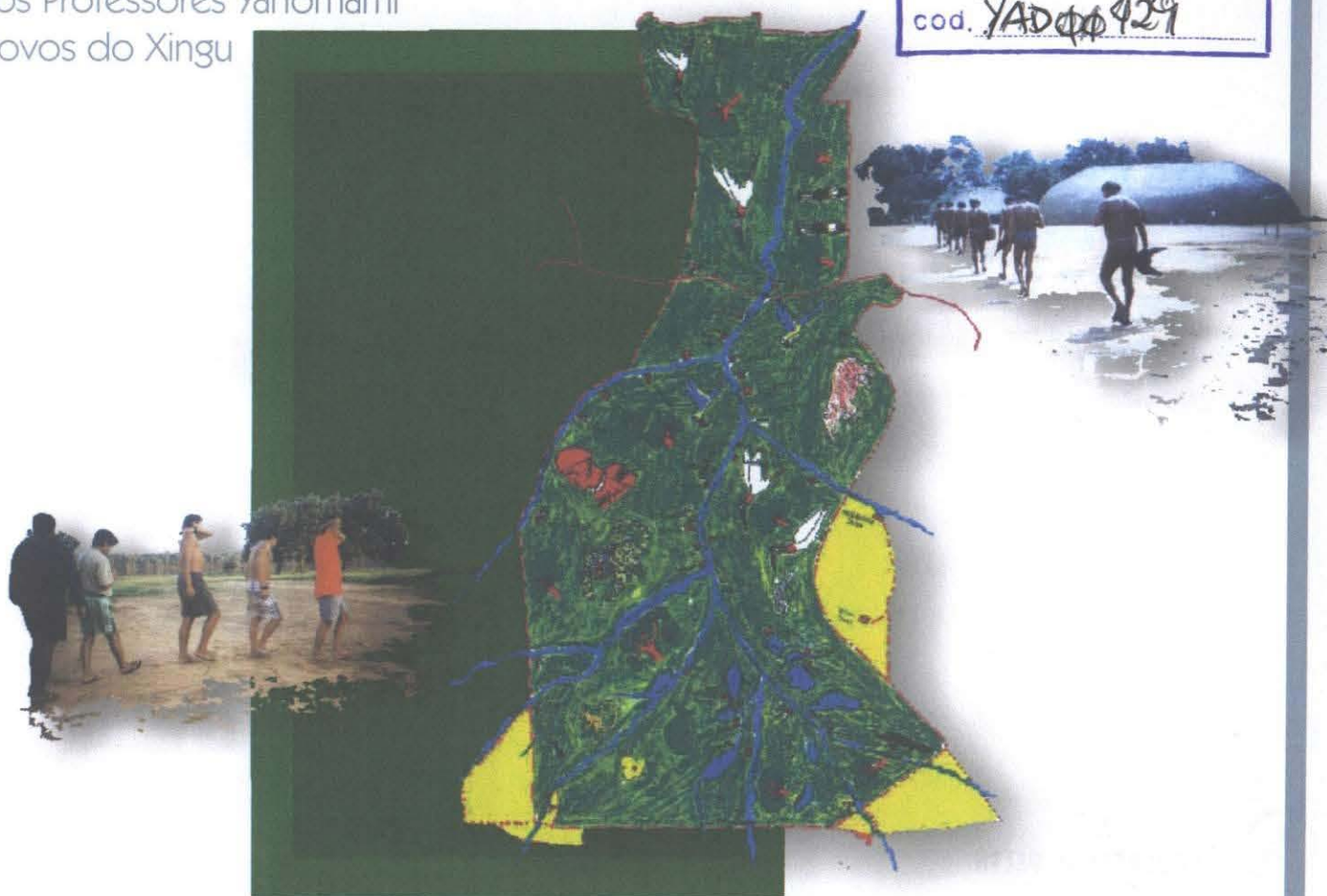
Pesquisa dos Professores Yanomami
Sobre os Povos do Xingu

INSTITUTO SOCIOAMBIENTAL

data

cod.

YAD00429

Rua Itacoatiara, 768 - Cachoeirinha
CEP: 69.065-090
Manaus - Amazonas
Fone: (092) 622-3232
Fax: (092) 233-1464
E-mail: secoya@horizon.com.br

Rua Pres. Costa e Silva, 116 - S. Pedro
CEP: 69.306-030
Boa Vista - Roraima
Fone: (095) 224-7068
Fax: (095) 224-3441
E-mail: proyanomamibv@proyanomami.org.br

Direitos Autorais: Antonio Paquidari Dias, Dario Vitório Yanomami, Otavio Ironasiteri, Sidinei Kokoiutheri, Vitorino Iximauteri.
Coordenação do Programa de Educação Intercultural (CCPY): Marcos W. de Oliveira
Coordenação do Programa de Educação Bilíngüe (SECOYA): Anne Ballester
Concepção gráfica, arte e design: Lú dian Bentes.

Apoio:

Sumário

Apresentação.....	4
Apresentação (2).....	8
Xingu uhihiteri pë rë yamouwei të ã oni Pesquisa de Vitorino Iximauteri sobre as Pinturas Corporais.....	10
Xingu urihiteri pë rë hikarimouwei të ã oni Pesquisa de Otávio Ironasiteri sobre a Organização do Trabalho.....	15
Thuë pë toaiwihî thë ã oni Pesquisa de Sidinei Kokoiutheri sobre o Casamento no Xingu.....	30
Xingu thëri pë rama huuwi thë ã oni Pesquisa de Dário Vitório Yanomami sobre as Atividades de Caça.....	32
Kamiyë yama ki kahiki ã rë nowamaiwei të ã oni Pesquisa de Antonio Paquidari sobre a Defesa da Língua Materna.....	37
Índice de Imagens e Créditos.....	41
Referências Bibliográficas.....	42

Apresentação

Xingu tē hami, kamiyē yama ki huma. "Dia 05 de novembro" tēhē, Manaus tē ha yama ki kōkaprarioma. "Avião" a hami yama ki hurayoma. Brasília tē hami yama ki kōprarioma, ihi tēhē "ônibus" a hami yama ki piyēkema. Ihi tēhē, Canarana tē ha yama ki kōprou piyērayoma. Iha yama ki mikema. Ihi tēhē, motoka xatio tēhē, "caminhão" a hami yama ki rērēa piyērayo hērīma. Ihi tēhē, yama ki itorayoma, mau u kasi ha. Ihi tēhē, moto a hami, yama ki pehi kái mi wērēa xoarayoma. Motoka xatio tēhē, yama ki kōprarioma, "posto" Diauarum tē hami, yama ki kōpema. Xingu tē hami hirarewē pē kái kua. Ihi pēni "Curso" a pata taihe yaro, inaha taeni kamiyē hirarewē yama ki kái yaro, yama ki huma. Ihami, yama ki hiramoma.

Ai xapono pē hami yama ki hamamou piyēkoma : Yudja urihiteri pē iha, yama ki mioma. Suiá urihiteri yama pē he kái waroma. Waurá urihiteri pē iha, yama ki kái mioma. Yawalapiti urihiteri yama pē he waroma. Iharani Ikpeng urihiteri pē iha yama pē he kái waroma.

Ihi tēhē "pesquisa" yama tē kái tama. Yama pē wārīma, yama pē ā no toama. Hei si ki rē kui ha, Xingu tē hami, yama tē pē rē tanowei, yama tē pē wāha no wayoai.

Antônio Kepropēteri
Otávio Ironasiteri
Vitorino Iximauteri
Professor Hirarewē tē ā oni

Kami yanomae Xinguhamē yama ki huuwi thē ā oni.

Boa Vista harani kami hiramatima yanomae *professor* yaha ki aa parīrayoma, Sidinei *professor* Kokoi u thērixē, Dário *professor* watoriki thērixē. *04 de novembro* thē kuo tēhē. ihi tēhē *Manaus* ha ai yanomae yama ki warokema, Antônio *professor* Ajuricaba thērixē, Otávio *professor* Irapajé thērixē, Vitorino *professor* Ixima thērixē. Iharani *Brasília* ha yama ki ithoa xoarayoma. Yama ki ithorayoma makii weyate *ônibus* hamē yama ki rērēa kōrayoma. ihi tēhē, hena tēhē, *Canarãna* ha yama ki kopema. *Cidade* a wāisipēowīha yama ki kopema. ihi *Cidade Canarãna* wāaha kua. *Mato Grosso* a urīhiha *Cidade Canarãna* a kua. Ihi tēhē *carro* a wāisipēowīhamē yama ki rērēa kōrayoma. ihi tēhē *Rio Xingu* u yaiha yama ki ha waroikini ratasiha yama ki wērēa xoarayuhuruma. ihi tēhē, *dia*

09 de novembro thē kuo tēhē, *Diauarumha* yama ki yai warokema, *Xingu* thēri pē yai piriopēha. *Brasil* a urihia *Xingu* thēri pē piria.

Awei, hapēnaha kami yanomae *professor* yama ki hwexio tēhē yama thē thama. *Xingu* thēri pē urihipēha *Curso* a kuoma yaro kami yanomae yama ki ha nakariheni yama ki pairoma, ihi tēhē yama ki kōkaparioma, 45 *professores* yama ki kuparioma. Ihi makii thuē 4 pē pairoma. ihamē yama ki esitutamuu tēhē thē yai totihi mahioma. Yama ki iamamahe kuē yaro yama ki xi yai topraroma.

Hapēnaha kami yanomae yama kini yama thē thama. Kami yama ki kakiini *Pesquisa* yama a thama. *Pesquisa* yama a thai tēhē hapēnaha yama a thai kutaoma: Sidineini thē pē toayuwi thē pē wārima; kami yani thē pē rama huuwi ya thē pē wāri paxioma; Vitorinoni thē pē wakēmamuuwi thē pē wāri paxioma; Otāvioni thē pē ōhotamuuwi thē pē wāri paxioma; Antōnioni yanomae thē pē kahiki ā oni wāri paxioma. Inaha kure kami yanomae yama kini *Xingu* thēri pē urihipēha *Pesquisa* yama a thama. *Xingu* thēri yama pē wārima. Kuē yaro kami yama kini ipa yanomae ya thē ā oniprarena. Kutarenaha yanomae yama thē pē pihi xaaripramai piho yaro yama thē noa weemamai.

Hapēnaha *Xingu* thēri pē *professor* nikereo kutaoma: Kamaiurá thēri axē, Kaiabi thēri axē, Aweti thēri axē, Yudja thēri axē, Mehinaku thēri axē, Waurá thēri axē, Ikpeng thēri axē, Kuikuro thēri axē, Kalapalo thēri axē, Matipu thēri axē, Nafukua thēri axē, Suya thēri axē, Panará thēri axē, Trumai thēri axē, Yawalapiti thēri axē. Inaha kure *Professor* thēri pēxē yama ki kōkamoma *Diauarum* thēha. Inaha kami yanomae *Professor* yama kini yama thē thama.

Awei, yama ki hwamamuuwi thē ā kōo.

Hapēnaha yama thē pē urhipē taa thaararema. Hapa yama ki ayuhuruwi thē urihi āha kuopēha yama ki huu parioma. *Tuba tuba* thē āha ka kii urihi wāaha puo, Yudija pē āha yai kuopēha. Yama ki hwamamu tēhē, hapēnaha yama ki noa thamahe: "*hōyamē kami yama ki ā hwai yaio ā paxio*". inaha yama ki noa thamahe. Kutarenaha kami *Xingu* thēri yama ki ā hwai yaio ā kutaa, kuē yaro yama ki napē kāe roayuu tēhē napē thē āhamē yama ki noa xirō thayuu. ihi tēhē *Capivara* wāaha hirapēha yama ki huu kōoma. Yama ki huu tēhē yama ki pree noa thayuu kōoma. "*Hōyamē kami yama ki ā hwaini ai pē hwēti*", inaha pē pree kuu kōoma. ihi tēhē yama ki ā hwai kōoma: "*winaha kaho yanomae wama kini wama thē pē thai paxio tha?*" "*Kami yanomae yama kini hutu yama kana pē thai paxio*". Inaha wamare ki wāri tēhē yama ki kuma. ihi tēhē kama yama pē wāri hwētioma: "*winaha kaho wama ki reahumuu tēhē wama ki kuai paxio tha?*" Inaha yama pē noa thai hwētiama. Yama pē noa thai tēhē hapēnaha pē kuma: "*kami yama ki reahumuu tēhē yama ki pree ha nakayoni yama ki pree reahumuu*". inaha Kaiabi thēri pēni yama ki noa thamahe.

Ai thē pēha yama ki hwamamuu kōowi thē ā oni.

Hapēnaha thē pē ā ha urhipē kuowiha yama ki hwamamuu kōoma. Waurá thē urihia yama ki noa thayuu kōoma. Hapēnaha Waurá thēri pē patani yama ki noa thamahe: "*winaha kaho wama kini pata pē kuai paxio tha?*" Inaha wamare ki noa thaihe tēhē yama ki ā huoma, "*Awei, hapēnaha kami yama kini pata pē kuai paxio, kami yanomae yama ki ka kii yama kini pata pē reahumoma, kuē yaro kami yama ki patai heaiwini yama thē nasi pou xoa*". Inaha Waurá thēri pē pataha kami yanomae *Profes-*

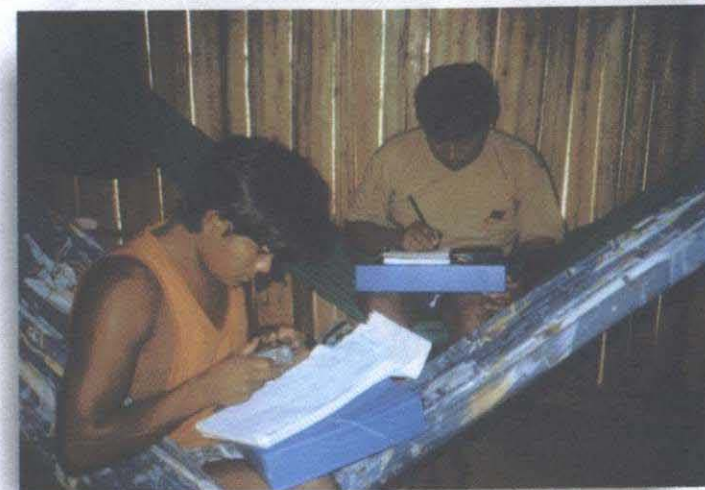
1

Xingu teri pēni "curso" a rē tapraiwehei pē iha yama ki kokamoma.

Encontro com os xinguanos fazendo o curso.

2

Yanomami pēni Xingu teri tē pē rē wariwehei.

Os Yanomami fazendo a pesquisa.

Yudja teri pē xo, Yanomami pē xo pē nowa rē taaíwei.
Conversa entre os Yudja e os Yanomami.

2

Dároni jornal siki wáha yuprai, Waurá teri pēni a yimika taihe. Waurá teri pē Dároni Yanomami tē pē jornal siki wáha yuprai ā hirihē.

Os Waurá escutam Dário lendo o jornal dos Yanomami.

soryama ki huu tēhē yama thē pē noa thama. Inaha yama pē noa thai tēhē thē pē pihī yai wāisipē xaariparioma. Kama pēni yama ki noa thai hwētiamahē: *"kami yama kini pata pē kua pē naha yama ki kuai xoa"*, inaha pē pree kuma.

Kamairáha yama ki noa pree thayuu kōoma, kamairá thēri pē pree pata kuo kōoma, kuē yaro kami *Professoryama* kini yama thē pē noa thama. Yama thē pē noa thai tēhē hapēnaha yama thē pē noa thama: *"kami yanomae yama ki piria xereke hwēti, kuē yaro kami yanomae yama ki ā hwaini aipē hwēti. Ai urihi thēri yama ki ā yai hiiriproimi mahi. Inaha kami yanomae yama ki pirio hwētio paxiowi yama ki ā pree hwaini aipē hwēti"*. Inaha Kamairá thēri pē pataha kami yanomae yama kini yama thē pē noa thama, ihi tēhē kama pēni yama ki noa thai nohomahe, yama ki noa thaihe tēhē yama ki yēmaka yai kohipē taoma pata thē pē yaini yama ki noa thama yarohe, hapē naha kami yama ki ā hwai nikere kutaa ai yama ki ā hiiri prayuumakii ai yama ki ā yai hiiriproimi mahi Kamairá thēri pē patani yama ki noa thamahe.

Yawalapitiha yama ki noa wāisipē thayuu kōoma. Hapēnaha Yawalapiti a patani yama ki noa thai kōoma: *"kaho yanomae wama ki urihiamē garimpeiro pē kiāi maprarioma tha?"* Inaha Yawalapiti a patani wamare ki noa thai tēhē hapēnaha yama ki kuma: *"kami yama ki urihipē prauku mahi yaro garimpeiro yama pē tapraimi yaro pē kiāi xī wāripruu. Kihamē Paapi uhamē pē xiro kiāi xoa; Surucucuhamē pē kiāi xoa. Ihamē garimpeiro pē hōyama yarohe pē kiāmai xoahe"*. Inaha Yawalapiti a pataha kami yama ki kuma. Yama ki kuu tēhē a yai pata hixioma mahioma.

"Witi pii thēha garimpeiro wama pē nohimai tha?" *"Kami Yawalapiti thēri yama kini garimpeiro yama pē yai pata nohimaimi mahi"*. Inaha Yawalapiti a patani wamare ki noa kohipē thama. *"Kami yanomae yama ki urihi pēhamē fazendeiro pē kae kōo ahete mahini kirihī. Hapēnaha thē urihi āha kuopēha Ajaraniha fazendeiro pē kua mahia. Kami yanomae yama ki urihi pē he tatoopēha fazendeiro yama ki urihipē haikiaihe"*. Inaha kami yanomae yama kini yama noa thai hwētiamā. Inaha Yawalapiti a patani yama ki noa thama. Ihi tēhē *Diauarumha* yama ki ha yapaaha kōrini yama ki kōa kōpema. Yama ki ha kopani, hapēnaha yama thē thai kōoma. *Diauarumha Xingu* thēri pēxē *festa yanomae* yama a thama. Komi thē pēxē yama ki festamoma, napē pēxē yama ki hākimoma, Xingu thēri pē thūē pēxē yama ki hākimoma. Yama ki hākimuu tēhē yama ki yai totihuu mahioma, yama ki nohimayuu pihio yaro, *festa yama* a thama. Inaha komi *professoryanomae* yama ki kuaiwi ya thē ā thaprarema. Ihamē yama ki huu tēhē yama ki yai totihuu mahioma yaro ipa yanomae ya thē noa weemomai. Inaha *professores yanomae* thēpē huu tēhē thēpē kua noa wama ki pihī thamai pihio yaro ipa ya thē ā thaprarema. Inaha *Xinguhamē* yama ki huu tēhē yama ki kuama.

Awei, ai thē ā kōo. Hapēnaha yama ki hurai mahio tēhē yama ki kuama, komi yanomae yama ki ha wakēmamorini yama ki wāisipē herima, Dárixē, Sidineixē, Antónioxē, Otávioxē, Vitorinoxē, Anaxē, Marcosxē. Inaha yama ki ha wakēmamorini yama ki kuama. ihi tēhē kami yanomae yama kini *presente desenho* yama pē ha thaprarini yama pē topoma. Kami yani ipa yano ya ha *desenho* ha thaprarini yama thē pē toporema. ihi tēhē kami yani ya thē pē noa thai xoaoma: *"hōyamē kami yanomae yama ki pairio tēhē thē yai totihī mahioma"*, inaha ya pē noa thama, Antónioxē ya ha pē noa thama.

"kami yama ki xi yai topraru mahi", inaha Antõnioni pẽ noa thai nohoma. Ihi tẽhẽ yama ki amoamoa xoarayoma. Yama ki amoamuuvii yama ki huraa xoaprarioma. Ihi tẽhẽ kama pẽni yama ki noa thai nohomahe. Hapẽnaha pẽ kuma: *"waiha kami yama ki huu noho kaho wama kini ipa wama thẽ urihi taarema yaro kami yama ki huu noho"*. Inaha wamare ki noa thamahe. Ihi tẽhẽ yama ki ẽ huuma. *"Wama ki huu pihio noho tẽhẽ wama ki huimaj"*, inaha yama pẽ noa thama. Yama ki noa thayorayuuvi yama ki kõa xoa puhuruma. *Dia 27 de novembro* thẽ kuo tẽhẽ yama ki kõa kõopema, *Boa Vista*. Ipa thẽ ẽ maprarioma, kutaopẽ.

Dário Vitório Yanomami

Professor Hiramatima e thẽ ẽ oni (Watoriki thẽri).

2

Waurá teri pẽ iha Yanomami pẽ kõhẽrii.

Despedida dos Yanomami das terras dos Waurá.

3

Kamiyẽ yama ki rẽ amoamouwei, yama ki kõo tẽhẽ.

Festa de despedida.

Apresentação (2)

Era uma vez, cinco Yanomami indo visitar os seus parentes no Xingu. Entre o receio e a alegria, subiram no avião grande que os deixou em Brasília. Lá viram os prédios onde moram as lideranças dos brancos. Outro mundo. Outras referências.

De ônibus, continuaram a viagem até uma cidade perdida entre um sertão deslocalizado. Depois da guerra, a guerra contra a floresta, para o ganho sem graça. Encerrado por esta paisagem desolada, o mestre Xingu se estica, com seus rios; a beleza constricta a pouco espaço.

Mas aí há o calor humano, muito, os olhos abertos, as mãos estendidas, grandes sorrisos nos lábios. A impressão que os membros dispersos de uma mesma família estavam enfim reunidos, compartilhando uma experiência, a fim de construir juntos um futuro mais ciente. Um trabalho difícil e sem fim: despertar as consciências adormecidas e oferecer uma atitude de vida esclarecida para os representantes de povos quase não poluídos.

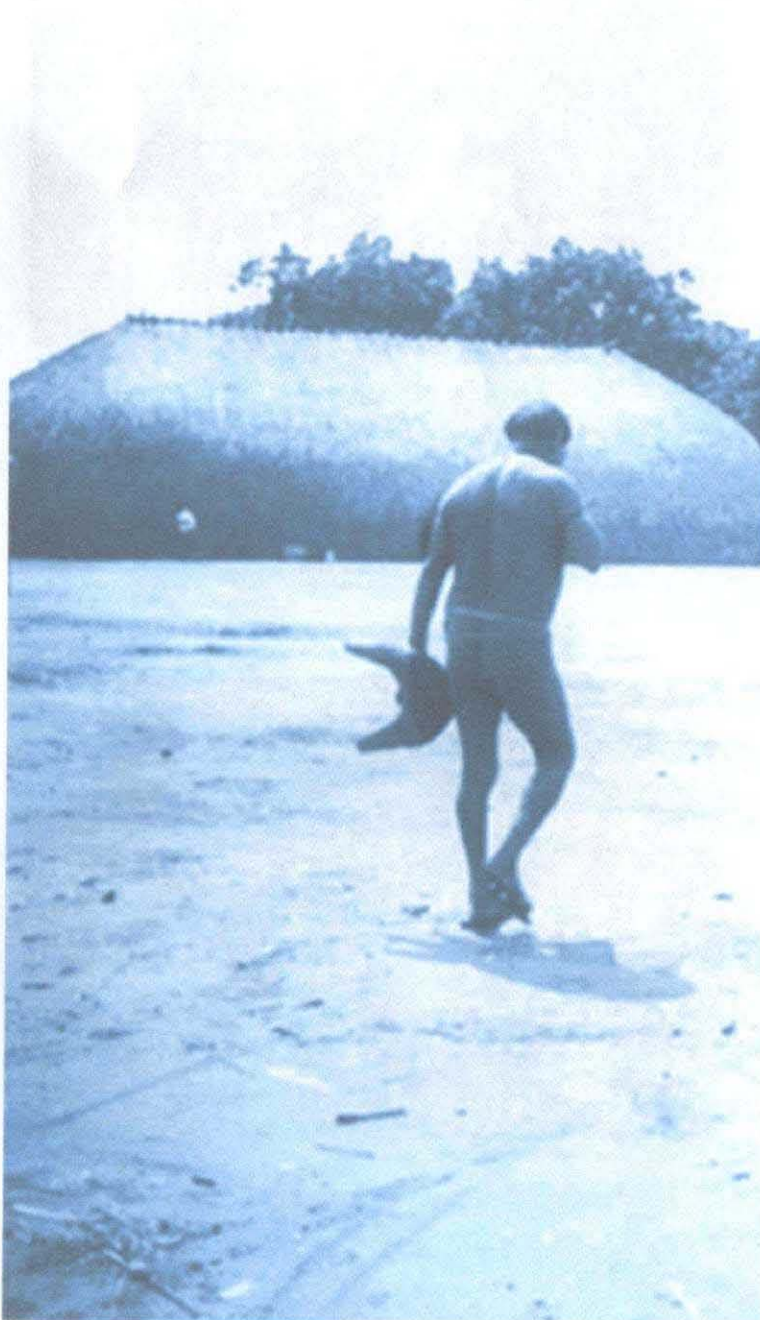
Tive o prazer de compartilhar esses momentos.

O objetivo deste livro é a procura de conhecimentos dos Yanomami sobre os costumes e as preocupações dos xinguanos: Vitorino Iximawéteri escreveu os frutos da sua pesquisa sobre as pinturas corporais; Antônio Kēpropēteri, sobre a proteção da língua materna; Otávio Ironasiteri sobre a organização do trabalho; Dário Watorikiteri, sobre a caça; e Sidinei Kokoiuteri sobre o casamento.

Este livro será o primeiro de uma série: o olhar dos Yanomami sobre os outros povos indígenas. Este livro servirá para os Yanomami alimentarem as fontes de informação e reflexões, e contribuir ao uso da língua materna. Este livro contribuirá à aquisição e o desenvolvimento da escrita Yanomami.

Esperamos que todos encontrem prazer e interesse na leitura deste livro.

Anne Ballester- SECOYA

Este livro revela de maneira inédita um olhar Yanomami sobre o Xingu. Destinado aos quase 1000 Yanomami alfabetizados, ele é fruto da viagem que 5 professores Yanomami fizeram pelo Parque Indígena do Xingu em novembro de 2001.

Deslizando pelas águas do alto e baixo rio Xingu, os Yanomami visitaram aldeias Kaiabi, Yudja, Suiá, Waura, Kamaiurá e Yawalapiti, além de participarem, no posto Diauarum, de uma parte do XV Curso de Formação de Professores do Xingu promovido pelo Instituto Socioambiental – ISA.

Envolvidos numa atmosfera de admiração e curiosidade, os encontros entre os Yanomami e as várias etnias que vivem no Parque do Xingu propiciaram a troca de experiências sobre diversos temas, como: estratégias de defesa do território e de fortalecimento da língua, alternativas econômicas, manejo de plantas, formação de professores e agentes de saúde, xamanismo, festas, músicas, danças, pinturas, comidas... Foram ricos momentos de troca, de conhecer ao outro, de aprendizado mútuo.

Visando mostrar o Xingu aos outros muitos Yanomami que não tiveram a rara oportunidade de "se banhar em suas águas", os 5 professores Yanomami desenvolveram uma pesquisa que resultou neste livro. Antônio se definiu por uma pesquisa sobre as "Línguas no Xingu"; Vitorino por "Pinturas Corporais"; Otávio pelo "Trabalho"; Dário por "Atividades de Caça"; e Sidinei por "Modos de Casamento".

O roteiro de pesquisa elaborado por estes professores foi basicamente um questionário de aproximadamente dez perguntas, que foram aplicadas à xinguanos de diferentes etnias. De gravador em mãos os Yanomami coletaram as informações em português e posteriormente transcreveram diretamente para as línguas Yanomami. Dizemos línguas yanomami porque os 5 participantes deste intercâmbio estão divididos entre falantes de duas das quatro línguas yanomami existentes: Antônio, Vitorino e Otávio falam o *Yanomami*, enquanto Dário e Sidinei falam o *Yanomam* (Migliazza: 1972).

Esta atividade de intercâmbio faz parte da formação para o Magistério da qual participam estes professores e que é promovida pelas organizações Comissão Pró-Yanomami (CCPY) e Serviço e Cooperação com o Povo Yanomami (SECOYA). Para a realização deste intercâmbio CCPY e SECOYA contaram, respectivamente, com o apoio da *Red de Cooperación Alternativa*, que por sua vez é financiada pelo fundo norueguês para os povos indígenas (NORAD), e pela organização Terre des Hommes.

Nós, Anne Ballester e Marcos Wesley de Oliveira, coordenadores dos Programas de Educação da SECOYA e CCPY, tivemos o imenso prazer de acompanhar os Yanomami nesta inesquecível viagem ao Xingu.

Marcos Wesley de Oliveira - CCPY

3

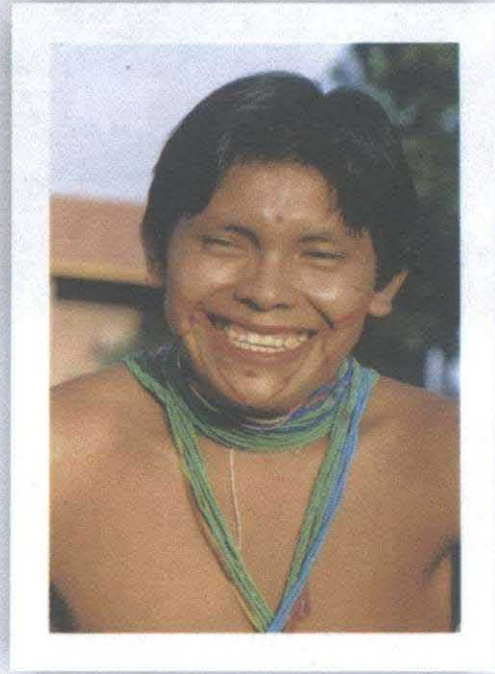

CCPY pata teri pê xo, SECOYA pata teriyoma xo.

Marcos Wesley e Anne Ballester: coordenadores dos Programas de educação da CCPY e SECOYA, respectivamente.

Xingu urihiteri pē rē yamouwei tē ā oni

PESQUISA DE VITORINO IXIMAUTERI SOBRE AS PINTURAS
CORPORAIS

3

Tarupi Valtuir Kaiabi tē ā oni

Kamiyē Kaiabi urihiteri yama kini nara yama nou pē rē taiwei, tani yama nou pē tai ai nara xipē xo. Wāro yama ki kái yamou. Suwē pē kái yamou, reahu tēhē pē yamou. Pei pē xomi yamoimi. Ihi reahu tēhē, suwē pē kái yamou. Reahu tē māo tēhē, pē yamou xomāo. Komi yama ki yamou, yama ki kái pauximou. Reahu tē totihitaopē, komi yama ki amoamou. Pei yama ki pokohami ai yama tē pē yāpou, pei yama ki mata kái hami, ai yama tē pē kái yāpou, ai haremopotima yama tē pē kái harepou. Hii te hi he ha, xīnari yama ũ ha yāyokōpani, yama ki yamou. Pē yamou xoawē. Kama pē xomi yamoimi. Kaiabi urihiteri, reahu tēha, pē xīro yamou. Pei pē xomi yamou pexiomi. Urihi hami tani pē kōai mi hui pariohe, pē kái ha kōo mi ha yapaoheni. Suwē pē iha, pē ha hipēkīheni, mokomoko pēni pē hirikaihe, ihi pē ha hirikia haikirarīheni, pei u ki ha taprarīheni, mahu tē mi haru hami tani u ki rīya ha ākrahīpramaheni u ki rīya īxīpramaheni, kamiyē yama kini ōxohōroma yama ki hexīprai tēhē, tani u ki he ēteprario. Wāro pēni mai, suwē pēni pē toaihe, hikari tēka pē hami. Pē ha hitikirarīheni, mo pē ukēarareihe. Mo pē kái ha parioheni, mo pē keai piyēohe.

Kamiyē Kaiabi urihi teri yama kini mayepi yama āhu pē pauxi tai, ihi āhu pē totihitawē ha, ihi āhu pē taihe, Kaiabi urihiteri pēni. Ai urihiteri pēni āhu pē taimihe. Ruhu masi ha mayepi āhu ki korona ōkaai, āhu ki ha nikererarīheni, ai harehare, ai wakēwakē, ruhu masi namo wai ha hapiyeei, tomi naki pē taihe; tē ki ha hitexemapoheni, ihi suwē tē ki. Ruhu masi ha, tomi naki hīiaihe tēhē, ihi wāro tē pauxipi rīi.

wary Kamaiurá të ā oni

Kuikë kamiyë yama kini yama u pë rë yāaiwei, tani yama u pë tai; nara xi pë kái xo, õxohõroma pë kái xo, ai rēhererēhererimi të u pë xo, ya të u pë wāha tokumarema. Kuikë watota yama pë xīro titipou. Reahu tëhë, yama ki yamou. Kamiyë ya yamou tëhë, nayë iha ya yapramou puhio, hayë a kái iha.

Yama të u pë yai rë taiwei, tani yama pë hōkai ha parioni, yama pë kái hirikai ha piyëoni, yama u pë āhuhāi ha parioni, yama u pë ha taani, yama ki yamou. Exi të ha yama ki yamoimi? Pei, yama ki rīya ha totihitaoni, yama ki yamou tararioma yaro. Yama ki onimou tëhë, watota yama pë ukukai haikou, yama ki mi kái yamou pëo. Kamiyë Kamaiurá urihiteri yama ki he xīro ximorewë. Kuikë kamiyëni napë ya pë he huai. Reahu të mao tëhë, reahu tëhë ya he kái ximoreai haikou. Yama ki he kái wakēmou. Awei, ya yamou xi totihitawë; kamiyë napë ya pë he huai, kuikë.

Reahu tëhë, ya he ximoremou, ya he kái wakēmou. Kamiyëni pauxi ya pë kái huuaimi, ai të pëni të pë xīro huuaihe.

Awayatu Aweti e të ā oni

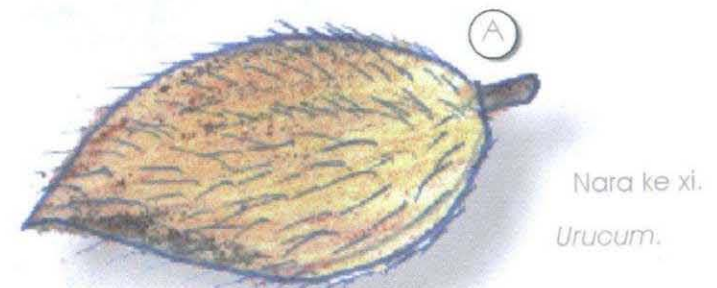
Kōmi të u pë kua.

Reahu tëhë yama ki mahu yamou, nara xi pëni, tani pë kāini, oxohoroma pë kāini, ihi ei yama të pë no yāai. Yama ki rë yamouwei, yama ki ëyëkou, yama të pë taprai.

Yama ki yamou xi totihitawë yaro, pei yama ki rīya ha totihitaoni. Kamiyë yama kini tani yama pë wāha rë yuaiwei (têtypap) yama pë wāha yuai.

Peranko Paraná e të ā oni

Ipayë urihiteri të pë rë pauximouwei, tani pë xo, õxohõroma yama pë ha heximani, yama ki yamou, reahu tëhë; tani yama pë hirikai, yama pë rōximai, akuri pëni yama pë hōaiwei, pei yama mo pēha kōkaprarini, pei u ha yama

(B)

Tana hi.
Árvore do Jenipapo.

Tana u ki tapraiwehei,
pê rîya ha yamoni.

*Preparação do jenipapo
para se pintar*

Tana u kini, Xingu teri a
õni.

*Xinguano pintado com
suco do jenipapo.*

mo pê kâai; ihi tēhē, nou ki kuprario. Waiha õxohōroma yama ki iximapē, kōmi yama ki iximai totihio pario, yama ki yuai, ai kai wakē pê ma rē kuprai, wa wakē misí ruamai pario, wakē misí rukema ha wa ki yama ki ha yatikipraní, yama ki hexiprai ha totihironi nou ki ixi he ēteprario ha, yama u ki yāapē. Heximamorewē ai tē u pê kuami. Nara xi pê xo, tani pê xo, inaha yama tē nou pê yāai kuo tahiao. Kamiyē wāro yama ki yamou xērereo, suwē pê kâi yamou, xērereo hāto nahi ha pê yamou, wāro mi amo ha, yama ki yamou. Yama ki onimou tao, ai rohote pê rē kui pê xīro iximou. Kuikē kamiyē huyahuya yama ki rē kui yama ki yamou yaitawē, pei yama ki yamou ximorewē, yama tē pê tai haikou, pei yama ki yai pê hami, yama ki yamou haikou, pei yama ki mata mahu hēprou. Suwē pê kâi yamou. Pē rīi rē yamouwei pê rīi yamou yaitawē. Kamiyē wāro yama ki rē yamou rē kurenaha mai.

Suwē pê rīi rē yamouwei, hawē maroha pê oni rīi kuaai, pê yamou haikou, hii te hi wai ha, xīnari ũ wai ha hīpani, a yamopē e nou ki he ēteapē.

Ihi tani nou ki rē kui, pei yama nou pê tihoremai parioni, nou ki ixiprario ha, mau wa u taapē, wa u ki tihoremapē, ihi u ki ixiprario ha, wa u ki yāapē.

Pei mo pê kâi kuprawē, pei a huxomi hami. Urihi hami, yama pê yaii pario, yama pê kâi kōo pario, ihi tēhē, akuri ani yama pê kâi hakaromai piyēo, yama mo pê yuai, yama mo pê taai hapoka a ihirupi ha, yama mo pê taai; ihi pei mo pê no hēete yaro, mo pê kasi ha ihepraheni, ihi mo pēni pê ha yomorini, mo pê hoyai xoaohe. Ihi mo pê hoyapēhe ha mo pê kauu.

Kamiyē yama ki yamou xoawē reahu tēhē. Reahu tēhē yama ki kâi yamou, kawaamou tēhē, yama ki kâi yamou, yama ki ā rīya ha wayoni, ai urihiteri tē pê iha.

Reahu tē ha, kōmi yama ki yamou, suwē pê kâi yamou, suwē hēru pê kâi yamou, wāro pê kâi yamou, huyahuya pê kâi yamou, ihiru pê kâi yamou. Rohote pēni tē pê ha yamomai ha puhiheni, yama ki yamou, tē pê rīya ha totihitamapoheni.

Kamiyē yama ki rē yamouwei, pei yama ki rīya ha totihitaoni, ai yama ki yamou, pei yama ki puhī rīya ha topraroni.

Kamiyē yama kini ihi yama tē pê tai taomi, ai tē pēni tē pê xīro taihe.

Korotowī lkpeng tē ā oni

Kamiyē yama kini tani yama pē wāha rē yuaiwei, ihi yama pē no yāai, nara xi pē xo, ai xi pē wakē, ai xi pē wakēhēhēwē.

Tani u pēni yama ki yamou, nara xi pē kāini. Kamiyē wāro yama ki kāi yamou. Kamiyē wāro yama ki yaprayou, kama suwē pē kāi yaprayou. Tani yama pē mo pē kōai mi hui, urihi hami, yama mo pē ha yupani, suwē pē iha yama pē hirikamai, waiha hapoka a wai ha yama ki taai, kai wakē ha yama ki rīya ha pototopramani ha parioni, yama u pē āhuhai ha haikiprarini, nara no u ki kuprario. Exi tē ha yama ki yamoimi, kamiyē yama ki no patapi rē yamou rē kuaanowei naha, yama ki yamou xoaawē. Kamiyē yama ki rē kui, reahu tēhē, yama ki mahu yamoimi, pei yama ki kāi xomi yamou, pei yama ki yamou xi totihitawē yaro.

Nisanain Pálta Kamaiurá tē ā oni

Kōmi tē nou pē kuprawē.

Kamiyē yama kini tani pē xo, nara xi pē xo, ōxohōroma pē xo ai hii yama hisi u ki kāi yuai. Nara keano xi hi pē hami, yama xi pē ha hukani, pei yama xi mo pē yuani, yama xi mo nou ki āhuhāi pario, yama xi mo nou ki tuai piyēo, xi mo nou ki hāxio tēhē, nara yama a taprarei. Kamiyē wāro yama ki yamou, ya wā hai waikiohe, tani pēni yama ki kāi yamou, ōxohōroma yama pē ha heximani, nara xi pēni yama kikāi yamou.

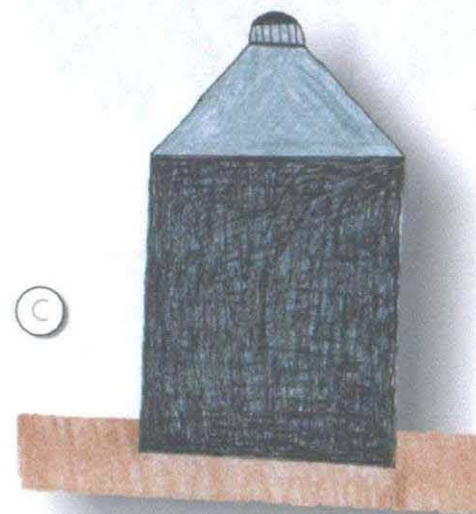
Kamiyē ya rē yamouwei, ai tē pē iha ya yapramou puhio, mara ya pē xīro yāai, ōxohōroma pē xo.

Suwē pē kāi yamou, nara xi pēni, hoaxi xi pēni, ihi ei suwē pē narapixi rīi, ai hii hisi u pē kāi ha ōxohōroma pē ha heximaheni, pē yamou. Pei pē waku rīi yamou. Kamiyē yama kini yama tē pē kāi onimai. Exi tē ha yama tē pē onimaimi? Pei yama tē pē rīya ha totihitamaponi. Kamiyē yama ki no patapini tē pē yaprai hapaomahe yaro, yama tē pē yaprai xoaawē. Suwē pē kāi ma rē yamou

©

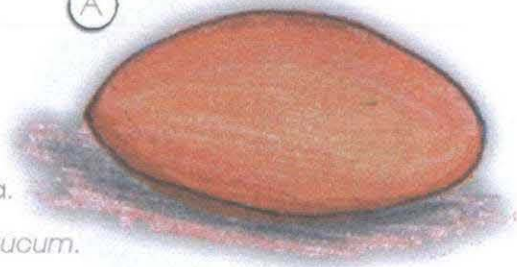
Tana ke hi.
Jenipapeiro.

©

Tana u ki.
Suco de Jenipapo

(A)

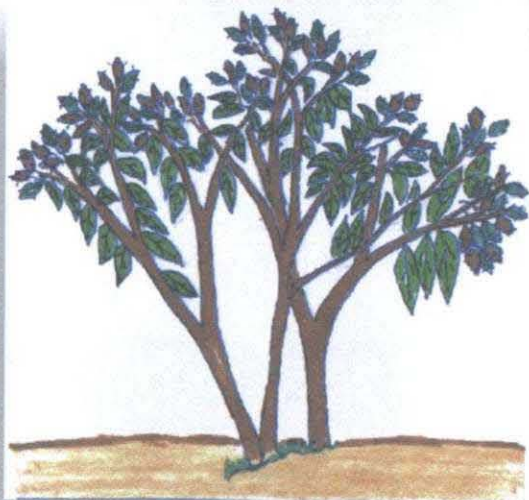
Nara a.

Urucum.

xoai, wāro pē kāi ma rē yamou xoai. Reahu tēhē, yama ki kōmi yamou, suwā
pē kāi yamou. Reahu tē kāi mao tēhē, pē kāi yamou.

Kamiyē yama kini matohi yama pē rē taiwei, etewexi yama masi pē wii ha tarā
yama tē pē onimai xoamou. Yētū hami, no patapi pē rē yamou rē xomaonowē
yama ki yamou notiwēhēwē xoawē. Pei yama ki xīro wakēmamou, hoihoi yamā
pē rīya ha yaxuni. Nara xi pē rīi he rope yaro, inaha taeni hoihoi pēni xi pē
nohi waripouhe.

(B)

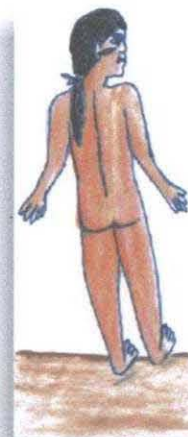
Nara xi hi.

Urucunzeiro.

Nara xi uki rē taiwei.

*Preparação do
urucum.*

Nara xi u kini,
Xingu teri a
yamou.

*Xinguano pintado
com tinta do
urucum.*

Xingu urihiteri pë rë hikarimouwei tē ã oni

Kamaiurá tē ã oni

Weti pëni xapono pë hami, hikari tēka pë taihe?

Wāro pëni tēka pëyëi pariohe, waiha kayapa hi pë tuyëihe, waiha hikari tēka wakë yëpehe, tēka wakë ha yëriheni, tēka kái wawëmaihe, waiha tēka tēka pë taihe, nii pë rya ha keani, ïhi wāro pëni tē pë taihe.

Urihi yama pë yaii, hikari yama tēka puhipe naha, yama tē pëyëi, ya wā hai waikiohe, waiha kayapa hi pë tuyëmou rë kurenaha, mahu peripo a maprou, kayapa hi pë ārokii no tapomamou, tēka wakë yëmou owëprou tēhë, hikarihë wa tēka wakë yëi xoao.

Yama tē pë rë keaiwei, hikari tēka rë kurenaha, nii wa pë yaii pario, yono mo pë xo, “melancia” pë xo, nasi si pë xo, inaha wa tē pë keapë. Kamiyë yama kini nasi si pë rë kui, pruka yama si pë keai, yama ki rë iaiwei, ïhi nasi sipë rë kui, pruka yama si pë keai.

Weti pëni tē pë keaihe?

Kamiyë wāro yama kini yama tē pë keai. Hikari tēka paimio tēhë, kamiyë wāro yama kini yama tēka pë kái wawëmai, suwë pë xo. Nii pë rë keamouwei, wāro yama kini yama tē pë keai. Kamiyë wāro yama kini yahi yama pë tai. Urihi hami, hii yama hi pë yaii, yama hi pë xaimai, yāri tana pë xo. Yahi pë rë tamouwei, inaha tē kua, yahi pë rë tamouwei, yāa hena pë xo, hipruxi norexí pë xo, ïhi tē pë rë kui, kamiyë wāro yama kini yama tē pë tai, yahi yama pë tai.

Weti naha pë yahi tamoimi? Kihí a yahi rë kure naha pë tamou. Kamiyë yama ki yahipi rë kui, pita a hami yāa hena pë xika prao, yama tē pë pesipraprai haikio. Yahi pë rë tamouwei, yama te hi pë yai rë taiwei “itaubá”, ïhi te hi pë rë kui, yama te hi pë tai, yama te hi pë rë kōaiwei, ai yama tē pë xoai pario, ïhi pë ha

PESQUISA DE OTÁVIO IRONASITERI SOBRE A ORGANIZAÇÃO DO TRABALHO

3

1

Waurá urihi teri tē pē yahipi huxomi hami.

Dentro das casas dos Waurá.

1

Waurá teri tē pē yahipi "sapé" hena pēni tē pē he yohoihe.

Os Waurá fazem suas casas com a palha de sapé.

kōkapraruni, yama te hi pē kōai, urihi hami, yama ki hui xoao, yāmi ai wāro tēni a tietimai, hii te hi pē xaimapehe.

Hikari tēka hami, nii pē rē kōamouwei, wāro pē xo, suwē pē xo, ihi tē pē rē kui, suwē pēni nii pē xīro kōpemaiehe.

Kete urihi terimi pē kuprawē.

Tē pē rāmi rē huuwei, tē pē rē yurimouwei, wāro pē xīro rami hui, pē kāi yurimou. Nii pē xīro rē kōpemaiehe, suwē pē xīroni hēaropi a yurimou tēhē, a rami hui tēhē, hēsiopi e rē kua heaiwei, hēaropi ni xīro kōpemaie heai ayao. Tiyēmotima pruka tē pē kuprawē.

Haremopotima tē pē kāi kuprawē, yama tē pē kāi tai. Yama tē pē kāi rē taiwei, yama ki reahumou tēhē, yama tē pē rīya ha hareponi. Yama tē pē kāi rē taiwei hii hi pē rē kui, romapotima yama tē pē kāi tai. Xereka yama pē he kāi ōkai, hāto yama nahi pē kāi tai, watoxe pē kāi kuprawē, naxi ramano hī pē rē tamopouwei, yama tē pē kāi tai. Tiyēmamorewē yama pē kāi tai, ihi tē pē rē kui tē pē kāi kuprawē. Tē pē tamou, tiyēmamotima, tē pē rē tamouwei, hāto nahi pē rē tamouwei, hii ixi yama te hi pē taei pario, ihi te hi pē rē kui, ya te hi pē wāha taimi. Paha si pē rē kui yama nahi pē hāto nahi tai, paha si pē rē kui, paha yama si pē ha pahatoani, hāto yama nahi pē tai. Wāro pēni tē pē ha kōaheni, tē pē taihe, wāro pēni matohi tē pē taihe.

Kamiyē ya rē kui, Kamairá kē ya. Hēsiopiyē a rē kui Kuikuro kē a. Nayē a rē kui, nayē hiipi rē kui Yawalapiti, kuwē yaro, pei iēpē rē koyokoi iēpē, kamiyē ya rē kui, Kamairá kē ya. Wāro pē rē keprouwei naha, ware a rē taapraiwei, Kamairá ware a taapraihe, kuwē yaro, Kamairá kē ya.

Trumai tē ā oni

Kamiyē ya xaponopi hami, kamiyē wāro yama kini hikari yama tēka pē tai. Yama tēka ha taprarini, yama tēka wakē kāi yēi. Yama tē pē kāi keai, nasi si pē rē kui, yama si pē keai, puu si pē xo, kurata si pē xo, "jerimum" pē maxi xo, hūkomo pē xo, ai tē pē xo, xinari ūhi pē xo, kamiyē wāro yama kini yama tēka pē hikari wakē ha yēni, yama tē pē keai, kamiyē wāro yama kini yama tē pē keai, suwē

pē kāi xo, yama tē pē keai. Inaha hikari yama tēka pē tai, yama tēka pē pēyēi ha parioni, hikari yama tēka tai owēprou tēhē, urihi yama pē taei pario, urihi a tothitaopē ha, hikari yama tēka pē taprai xoao, ihi yama tēka ha taprarini, yama tē pē keai xoao. Yētū hami, kamiyē Trumai yama kini hawē hehu yama pē tama, hawē hūkomo yama pē keama, kamiyē ya rē pērire ha, kuikē tēka tēka yama tēka pē yai tai, yama tē pē keai, yama tē pē rē keaiwei, ya wā hai waikiohe, nasi yama si pē keai, “jerimum” pē maxi xo, hūkomo pē xo, xīnari ūhi pē xo, “melancia” pē xo, nara xi pē xo, nasi si pē rē kui, kamiyē wāro yama kini, ihi makui suwē pēni wāro tē pē kāi tietimaihe, ai tē hēsioi pē terayou tēhē, tē pē tietimaihe, heparapi tē pēni, yuhapi tē pēni tēē tē pēni inaha tē pē tietimaihe.

Kamiyē wāro yama kini yahi yama pē tai. Yahi yama pē rē taiwei, yāa hena pē xo, hipruxi norexi pē rē kui, hawē yāa hena pē yoamou kuwēmi. hipruxi norexi pē rē kui pei yama tē pē yoamou katitiwē.

Yahi pē rē kui, hei a yahi maxi rē kurenaha pē manaxi yahi kuwē. Kamiyē Trumai yama kini inaha yama tē pē wāha yuai kuwē “mehehe”, inaha yama tē pē wāha yuai. Hapa yētū hami yahi pē rē kuonowei naha, yama pē yahi taimi. Yama pē yahi rē taiwei, pita a hami yāa hena pē posi prao kirio. Yama pē yahi rē taiwei, hii hi pē rē kui, hōrohōroma pē rē kui, ai tē pē rē kui, hāto nahi pē pesi rē prapramouwei. Ihi hii rē hi pēni yama nahi pē hāto pesi praprai. Too toto pē maxi xo, yama tē pē kāi tai. Yāri tana pē xo ai tē pēni too toto pē maxi rē kuini, tē pē tai xi totihitawē ha, tē pē kāi tai. Ihi tē pē rē kui, yama tē pē yai tai, hii yama hi pē rē tuyēiwei, ihi hāyokōma rē pēni yama te hi pē kāi tuyēi. Kamiyē wāro yama kini yama te hi pē hii kōaprai, yama te hi pē kāi yarehai, yama te hi pē pērai. Awei kamiyē ya xaponopi hami, suwē pēni hikari tēka pē hami, nii pē rē kōapraiwehei, ihi suwē rē pēni kuikē “junho”, “julho”, “agosto” tē hami, kuikē suwē pēni naxi koki ukamahe, naxi kohi pē rīya ha taheni, tē pē rē taiwehei kutare naha, tē pē taihe. Ihi makui, maa pē xī ma rē wāriowei, inaha taeni maa tēhē suwē pēni naxi ko pē ukaimihe. Kuwē yaro, naxi kohi pē pehi tapou xoaohe, yama tē pē rīya ha wani. Kete urihi terimi pē rē kui kutare naha kete pē kuprawē. Apia pē kāi kuprawē, waruwaru pē kāi kuprawē, ihi tē pē rē kui, ai tē pē rē kui. Hei tēhē, kumato pē kua yama tē pē rē waiwei, hei tēhē kumato pē rarorayoma yaro, kuikē kamiyē ya xaponopi hami kumato pē manaxi kōapraihe, inaha ya puhi kuu.

Weti pē rami hui?

Kamiyē wāro yama ki rami huu, yama ki kāi yurimou.

Weti pēni nii pē hariihe?

Suwē pēni nii pē hariihe. Tē pē yai rē hariiwehei, maroha pē hariihe, naxi ramano hī pē kāi ramaihe. Ihi suwē pēni tē pē rī taihe. Maroha pē rē yāamouwei, wāro pēni maroha pē yāaihe. Kamiyē ya xaponopi hami, kuikē suwē pēni maroha pē yāai taohe, yētū hami pē yāai taomahe. Suwē pē rē kui, hawē wāro pē kuaai. Kuwē yaro wāro pēni maroha pē yai yāaihe. Awei kamiyē ya xaponopi hami, yama tē pē yai rē taiwei, inaha yama tē pē yai tai. Suwē pēni naxi ramano hī pē rē pakohepouwehei.

Ihi tē pē rē kui, yī pē rē kui, xīhari ũ ko pē rē kui, yī pē kāi taihe. Awei, inaha yama tē pē kāi tai. Hii hi pē rē kui, romopotima yama tē pē kāi tai tao. Romopotima hii yama hī pē rē taiwei yaro, yama pē no uhutipī ha tani, yama tē pē tai, yama tē pē tai kure. Naxi hi marikamorewē, yama tē pē kāi tai, etewexi yama ma pē tai, karexi masi pē xo, yama tē pē kāi tai. Awei, hāto yama nahi pē kāi tai. Xereka pē yai rē kui, yama pē yai puhi pou; maroha pē rē niamouwei, maa pē kei tēhē, mau u pē ōkimou yaro, maroha pē niamou: tepaharimi, “jaraqui”, maroha.

Ihi tē pē rē kui, tē pē rē tamouwei, wāro pē xo, suwē pē xo, ihi tē pē kōaihe, etewexi ma pē xo, karexi ma pē xo, ihi tē pē kuopē ha, tē pē kōaihe. Suwēni wāro a ximai tēhē, wāroni tē pē kōai. Suwē a kāi hui xi totihitao tēhē, ihi wāro xo rē kipi hupirayou. Kuwē yaro naxi hī āhuhamotima, yī pē rē kui, ihi suwē pēni tē pē taihe.

Awei, kamiyē ya xaponopi hami, hekura tē pē kuami. Ihi makui, hekura pē ā no rē kui, pē ā no kua. Nayē patayoma a yai rē kuini, hekura pē ā no tai. Kuwē yaro, ai tē pē rē pēriprawē rē payēkēprai, tē pēni tē pē rē taiwehei, hekura. Weti naha pē hekura rē kuonowei naha pē taihe? Kamiyē ya xaponopi hami hekura tē kuami. Yētū hami, pē ā no hekura rē kui, hekura pēni tē pē tamamahe. Tē pē no teteoma, ai tē pē rē kui, tē pē xaporiprou xi rē totihitai. Kamiyēni ya tē pē kāi mī, ya wano rīya ha wēoni.

Ihiru pē rē kui, inaha pē kuaai, pē hī, tē pē ā huaihe. Ihi makui “escola” pē hami,

pē kāi kuaai. Yama ki rē kuaaiwei, porakapi yama tē pē kahiki ā hirai yaro, napē yama pē kahiki ā hirai, kamiyē yama ki kahiki ā kāi hirai. Kuwē yaro yama tē pē yai rē taiwei, yama tē pē tai, rohote pē puhi yai rē kuuwei naha, yama tē pē kāi hirai. Kuwē yaro, ihi rohote yama tē kahiki ā hirai. Ihi tē pē rē kui, yama tē pē kahiki ā yai hiakamapou puhiopē yaro, “escola” pē hami, yama tē pē puhi rīya ha mohotipramai maoni. Awei kamiyē ya rē kui, hayē a rē kui Kaiabi kē a. Nayē a rē kui Trumai kē a. Kamiyē ya rē kui, Trumai kē ya. Kuwē yaro Trumai ya kahiki ā tai. Hayē kahiki ā rē kui, ya kahiki ā tai hititiwēmi.

Tariwaki Kaiabi tē ā oni

Awei, suwē yama kini hikari tēka pē hami, nii yama pē kōaprai. Naxi yama ko pē kōaprai. Awei, kete urihi terimi, yama pē kōaprai tēhē, wāro pē xo, suwē yama ki xo, yama ki pruka hui, kete urihi terimi yama pē kōaprai tēhē.

Weti pē rami hui?

Wāro pē rami hui, pē kāi yurimou.

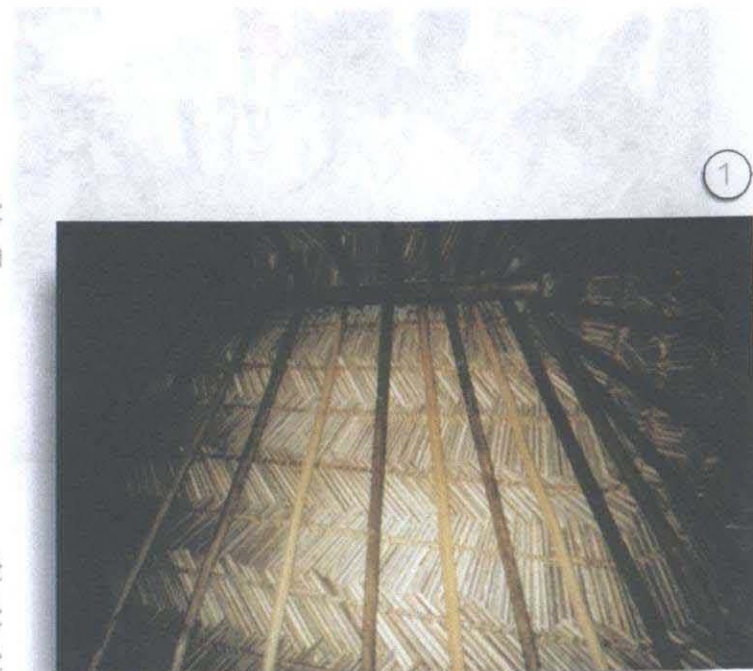
Weti pēni nii pē kōpemahe?

Suwē yama kini nii yama pē kōpemahe. Awei yama tē pē rē tiyēiwei, yama tē pē rē kōpemahewei, akuri pē rē ihirupiwei pēni, yama tē pē tai, yama tē pē kāi rē kōpehaiwei, napē pē “lixa” pēni, urihi terimi te hi henapē kaini yama tē pē kōpehai. Haremopotima yama tē pē rē taiwei, “côco” yama mo si pē tai, yī yama pē kāi tai, ihiru pē rē haremopouwei, yama tē pē kāi tai. Etwexi yama mixipē, yī kāi tai. Awei inaha ya puhi kuu.

Tē pē rē tiyēiwehei, wāro pē xo, suwē pē xo.

Weti naha ihiru pē kuaai?

Ihiru pēni tē pē taimihe. Kuwē yaro, yami yama ki kuaaimi. Ihiru pē xo yama ki kuaai, yama ki hikarimou tēhē, ihiru pē rē kui patapata tē pēni ihiru pē iamaihe, inaha tē kua.

Yudja teri pē xo, Kaiabi teri pē xo, Sulá teri pē xo, ihi pēni yahí pē he yohopouhe, karexi hena pēni.

Os Yadjá, os Kaiabi e os Sulá cobrem as casas com palha de injá.

Awei hayē a rē kui, Kaiabi kē a. Nayē a rē kui, Suiá kē a. Kuwē yaro porakapi kipi yahi kua, inaha taeni Kaiabi Suiá ya kái, inaha tē kua.

Awasi Kaiabi tē ā oni

Weti pēni hikari tēka pē taihe?

Wāro pēni hikari tēka pē taihe. Yama tē pē ha pahetimai parioni. Pahetiprarini, kayapa yama hi pē kái tuyēi, ihi yama hi ki ha tuyērini, hikari tēka wakē yēmou xoao.

Yama tē pē rē keaiwei, tēka tēka yama tēka pē ha tani, yama tē pē keai. Nasí yama si pē keai, ai tē pē nii rē kui xo, yama tē pē keai. Pei yama ki imikini, yama tē pē keai. Hikari tēka pē hami, yama tē pē rē keaiwei, pē nii wamotima rē kutare naha, yama tē pē keai. Naxi ko pē xo, āheā pē xo, yono mo pē xo, “amendoim” pē xo, ai puu si pē xo, ihi tē pē rē kui, wāro pēni tē pē keaihe. Yakumi suwē pēni wāro pē tietimaihe.

Weti pēni yahi pē taihe?

Wāro pēni yahi pē taihe. Yahi yama pē rē taiwei, hapa inaha yama tē pē tai. Hii yama hi pē pēyēi pario. Pērarini, yāa yama henapē kái pēyēi xoao. Yama hena pē kái ōkai xoao. Moka yama totopē kái ikokai xoao, inaha hāto yama nahi pē tai. Karexi si hena pē rē kui, hii hi pē rē kui, ihi tē pē rē kui wāro, yama kini yama te hi pē kōai. Awei yama ki rē kutare naha, tē pēni nii pē kōapraihe. Hikari tē pē hami, wāro pēni naxi ko pē rē kōaiwehei, tē kua. Kihami, Xingu u ora hami, tē pēni suwē pēni naxi ko pē kōaihe, inaha tē kua yaro, kahē wa puhi rē kupe naha, kahēni wāro wani hikari hami nii wa ki kōapē.

Awei kete urihi terimi pē rē kui, kete pē rē kutare naha, pē kua kuwē yaro, ihiru pēni kete pē kōaihe, inaha tē kua.

Weti pē rami hui?

Kamiyē wāro yama ki rami hui, yama ki kái yurimou.

Nii pē rē hariiwehei, suwē pēni nii pē hariihe.

1

Kaiabi pēni tē pē rē tapraiwehei, Yanomami tē pēni tē pē mihe, “Capivara” tē hami.

Os Yanomami vêem o trabalho dos Kaiabi, em “Capivara”.

Weti naha matohi yama pē rē tiyēiwei. Urihi hami yami ya huimi. Urihi hami ya tē tēai tēhē, hēyēmi Xingu hami tē pē peheri kāi kuprawēmi. Yama tē pē rē matohi tiyēiwei, ihi tē pē rē kui, kamiyē wāro yama kini yama tē pē yai rē taiwei, ihi makui kamiyē wāro yama kini yama tē pē kōaprai, urihi pē hami yama tē pē kōaprai. Awei yama tē pē rē tiyēiwei, wāro yama kini yama tē pē tiyēi.

Awei inaha hekura pēni tē pē taihe, ai tē pē pēi tēhē, tē mi amo kōai, ihi tēhē tē harou xao.

Awei inaha ihiru pē rii kuaai: ihiru pei pē yanomou. Inaha ihiru pē kuaai, mau u hami pē kāi yarimou. "Campo" a hami "futebol" a kāi xēyēai miihe. Inaha ihiru pē kuaai, "Escola" pē hami, pē kāi hui, inaha tē kua.

Awei kamiyē ya rē kui Kaiabi kē ya. Kamiyē ya wāha rē kui Awasi ya wāha.

Teniti Suiá tē ā oni

Awei kamiyē wāro yama kini hikari yama tēka pē tai. Kamiyē wāro yama ki hikarimou. Awei inaha hikari yama tēka pē tai. "Calendário" yama pē ha mini, inaha yama tēka pē tai, "calendário" yama pē ha mini, inaha taeni yama tēka pē tai katitou. Yama tēka wakē ha yērini, yama tē pē keai, maa a kei owēprou tēhē, yama tē pē keai, maa a kei tēhē nii pē rē kui, pē kauu totihia tarou.

Awei kamiyē urihi teri yama ki rē kuini, nasi yama si pē keai, hūkomo pē xo, xama korō pē xo, kurata si pē xo, puu si pē xo "jerimum" pē maxi xo, ihi tē pē rē kui ai tē pē rē kui, warō yama kini yama tē pē keai; ai tē pē rē kui, suwē pēni tē pē keaihe, yono mo pē rē kui, ai tēni pē nii keai rē totihitai, pē nii kāi raromai rē totihii tēni pē nii keai, pē nii keai totihitawē rē mahei tē pēni nii pē kāi raromai tao rē mahei, tē pēni nii pē keaimihe, inaha yama tē pē keai kuwē. Awei inaha nii yama pē tai, nii pē rē kui, pei yama pē xerera, hikari tēka pē ma rē ximorei naxi kōhi pē yai rē yuamouwei, mi amo ha si nasi kuo mi amoo kasi hami nasi si pē rē kuprai, si pē wamou xomao.

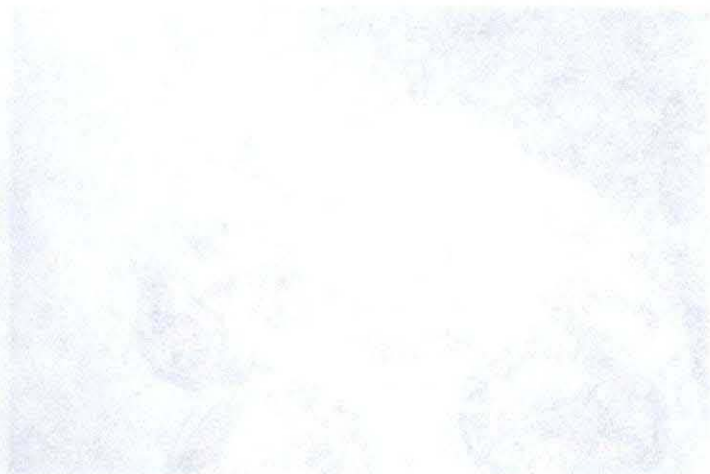
Kamiyē wāro yama kini yahi yama pē tai; ihi makui yahi pē ha suwē pēni hute hute tē pē yarehai taomihe yaro, suwē pēni yahi pē tai taomihe. Awei, hei tēhē, kihī ā pata yahi rē kurenaha, yama pē yahi tai. Ihi makui yētu hami yahi

4

Yudja teri pē xo, Kaiabi teri pē xo, ihi pēni hapaka pē xo, maraka pē xo pē tapraihe, maxita pēni. Tē pē kāi onimaihe.

Os Yudja e os Kaiabi fazem panelas e cucas de cerâmica. Eles as pintam também.

isitōripī pē yai tamahe. Urihi hami tē pē xīro pērioma yaro, hei tēhē, yahi pata yama pē pata tai. Yahi pē yai rē tamouwei, yāri yama tana pē kāi yuai, yāa hena pē xo yama hena pē rē yuaiwei, hōrohōroma pē xo, yāa yama hena pē rē yuaiwei, hii yama hi pē rē itāpouwei, ihi tē pē rē kui, yama tē pē tai kuwē yaro, hii yama hi pē rē koāpraiwei, ai yama tē pē xoai pario. Wetini yahi a rē taiweini, tē pē xoai inaha tē kua.

Awei, nii hikari tēka pē hami, nii pē rē kōaiwehei, warō pē xo suwē pē xo naxi ko pē kōaihe, tē pē kāi wawēmaihe. Wāro pēni suwē pē tietimaihe. Ihi nasi si ha wawēprarini, warōni si ha wawēprarini, suwēni naxi koki ukai tēhē, oru pē iha wariorema, kohexi pē iha, suwē a kirii maopē: inaha tē kua. Awei kete urihi terimi pē rē kutare naha, kete pē kua, apia pē xo, "mangaba" pē xo, xamakoro pē xo, inaha tē kua. Awei nii pē rē kōpemaivehei, suwē pēni hēaropi a marohamou tēhē, hesiopini maroha pē pexi ka tai, hēaropini nii pē kōpema, ihirupi pē xo, kama pē rē kuawei, pē rīya ha iani, inaha tē kua.

Awei, matohi yama pē rē tiyēiwei, inaha tē kua. Yētu hami matohi pē rē tiyēnowehei, mi amo ha matohi pē tiyēi xomaomahe. Kuikē, hei tēhē, kama tē pē hātōpi nahi mi amo hami, matohi pē tiyēihe. Yama tē pē rē tiyēiwei, urihi hami tē pē kuprawē. Hii hi pē rē oxewehei hami, tē pē kāi kuprawē; wana yama pē kāi yuaprai, naxi hi marikamorewē yama tē pē kāi tai. Hii yama hi pē kāi yuaprai romaporewē yama tē rīya kāi ha tani, hāto yama nahi pē kāi tai, xereka yama pē kāi tai tao; ihi tē pē rē kui, wāro yama kini yama tē pē tai. Yimikaki ha huupotima tē pē rē kui, kuikē tē pē maai kui mati. Yētu hami, suwē pēni tē pē huupomahe. Kuikē porakapi rohote tē kipini tē pē huupou xoa. Kuwē yaro, kamiyē warō yama kini yama tē pē kōaprai. Kuwē yaro, kamiyē warō yama kini yama tē pē tiyēi, ai tē pē rē kui suwē pēni tē pē tiyēihe. Suwē pēni tē pē yai rē taiwehei, maxita pē taihe, xinari ū kō pē taihe, ihiru pē rē haremopouwei tē pē taihe.

Awei hekura pēni, ai tē pē pēi tēhē, tē mi amo kōaihe. Ai tēni hekura a ha nakareheni, mi amo kōai xoa, inaha hekura pē kuaai a kāi haromai xoa, inaha tē kua.

Awei, ihiru a hikarimou tao tēhē, a kāi hikarimou, a kāi marohamou, yahi pē xīka kāi wawēmai, inaha tē kua. Ihiru pē no yai rē motahai, pei pē xīro yanomou, pē kāi yarimou, kiritami pē kāi naihe, xereka pē wai taihe, inaha ihiru pē kuaai,

inaha të kua.

Awei, kamiyë ya rë kui, Suiá urihi teri kē ya. Teniti Suiá kāmiyë ya wāha, inaha të kua.

Korotowi Ikpeng të ā oni

Awei, kamiyë warō yama kini hikari yama tēka pē tai, inaha yama tēka pē tai. Pei yama të rē pēyēi pario, pēprarini, kayapa yama hi pē kái tuyēi xoao. Kayapa hi ki ārokī tēhē, yama tēka hikari wakē yēi xoao, yama të pē kái keai xoao. Naxi yama kō cē kái keai, htkomo pē xo, yono mo pē xo, puu si pē xo, wāro pē xo, suwē pē xo, inaha yama të pē kái keai.

Awei, yahi yama pē kái tai, kamiyë warō yama kini yama pē tai. Yahi yama pē rē taiwei, hii yama hi pē pēyēi pario, yāri yama tana pē kái kōaprai, yāa yama hena pē kái kōaprai, horohoroma yama pē kái koaprai, yāa yama hena pē kái yuai, kourexī hēna pēni yahi yama pē tai. Kamiyë warō yama Kini yama të pē ha kōaprani, yama pē yahi tai, inaha të kua.

Awei, nii hikari hami pē rē kōamouwei, wāro pē xo, suwē pē xo nii pē kōapramou; inaha të kua. Kete urihi terimi pē rē kōamouwei, wāro pē xo, suwē pē xo, ihiru pē xo pruka pēni nii pē kōaihe; inaha të kua.

Awei, kamiyë wāro yama ki marohamou; ihi makui, ai tēhē wāro pē xo, suwē pē xo, ihiru pē xo yama ki kái marohamou; inaha të kua.

Awei, yari ha nii pē rē kōpemaíwehei, suwē pēni nii pē kōpemaíhe, nii pē hariíhe, naxi ramano hi pē kái ramaihe, inaha të kua.

Awei kamiyë wāro yama kini matohi ai yama pē tiyēi. Suwē pēni ai pē matohi nii tiyēihe. Kuwē yaro, kutare naha tiyēmotima të pē kua kuwē yaro, "côco" yama si rē himo tai, haremopotima yama të pē kái tai; etewexi yama masi pē yī kái tai. Hei të rē kui, suwē pēni të pē taihe; ihi makui, kamiyë wāro yama kini yama të rē ha kōaprani, të pē taihe. Ihi makui, ai tēhē wāro pē xo, suwē pē xo yama të cē kōaprai. Inaha të kua. Kuwē yaro, kutare naha, wāro pēni të kái taihe. Kutare naha, suwē pēni të pē kái taihe, inaha të kua.

Awei hekura pēni inaha të pē taihe: pei të pē nohi rēaihe inaha të kua hekura.

Waurá teri të pē yahipi "sape" hena pēni të pē he yohopouhe.

As casas dos Waurá. Eles as fazem com a palha de sapé.

Hei kuikē tē rē kurenaha, hekura pei yama pē no kāi koamai, yama ki harou yaro. Yama a no kāi koamai xoao.

Awei, ihiru inaha pē kuaai. Pei pē xīro yanomou, “escola” a hami pē kāi hiramou, inaha tē kua.

Awei kamiyē ya rē kui Korotowi Ikpeng ya wāha, inaha tē kutaoma.

Sepé Ragati Kuikuro tē ā oni

Awei, kamiyē wāro yama kini hikari yama tēka pē tai. Hapa inaha hikari yama tēka pē tai. Kayapa yama hi pē tuyēi. Ihi tēhē, yama tēka wakē yēi; yama tēka wakē ha yērini, 5 dias tē ha, yama tē pē keai xoao. Nasi yama si pē keai, ihi tēhē, tē no ha tetehepraruni, suwē pēni tē pē kāi keai xoahe. Inaha yama tē pē keai “enxada” pēni tēka tēka yama tēka pē ha tani, nasi yama si pē keai yono mo pē xo, kurata si pē xo “jerimum” pē maxi xo, inaha yama tē pē keai kuaai. Kamiyē wāro yama kini yama tē pē keai. Ai tēhē, suwē pēni tē pē kāi keaihe; wāro tē pē tietimaihe, inaha tē kua.

Awei, yahi yama pē rē taiwei, kamiyē wāro yama kini yama pē tai. Awei, urihi hami yama ki hui pario, hii yama hi pē mii pario, yama hi pē ha pērarini, yāa yama hena pē kāi pērai pario, hipruxi norexí yama hena pē pērai pario, yama hena pē kāi yuai, yahi pē hami; inaha tē kua. Yahi pē yai rē tamouwei, ya wāha nohi mohotuprrema. Kamiyē wāro yama kini yama tē pē yarehai, yama tē pē kāi pērai pario, inaha tē kua.

Awei, hikari hami nii pē rē kōaiwehei, suwē pē xīroni nii pē kōapraihe; ihi makui, wāro pē kāini suwē pē tietimaihe. Wāro pēni nasi si pē pahetima hēriihe. Pahetirarini, suwē pēni pei si pē nanoka ukaihe, inaha tē kua.

Awei urihi terimi kete pē rē kui, kutare naha pē kua kēpo ũ pē kāi kua, etewexi pē kāi kua, kumato pē kāi kua. Kumato pē yai totihitawē. “Mangaba” pē kāi kua, inaha kete urihi terimi pē kutaa kure, inaha tē kua.

Awei, kamiyē wāro yama ki marohamou, yama ki rami kāi hui, wāro yama ki rē kui inaha tē kua.

Awei, nii pē rē hariiwehei, suwē pēni nii pē hariihe, naxi ko u pē kāi hariihe, inaha suwē pē kuaai.

Awei, matohi yama pē rē tiyēiwei, hii yama hi pē yai rē taiwei, yama hi pē tai. Ai yama tē pē kāi rē tiyēiwei, tē pē kāi kuprawē. Inaha tē kua. Yama tē pē yai rē taiwei, hii hi pē kuprawē. Etewexi yama maxi pē kāi tai, xinari ũ ko pē rē kui, yī yama pē rē taiwei. Ai tē pē kāi kuprawē xoa: inaha tē kua. Kamiyē wāro yama kini yama tē pē kōaprai; ihi makui, wāro pē xo, suwē pē xo tē pē tiyēihe; inaha tē kua. Kamiyē wāro yama kini xereka pē xo, hāto nahi pē xo, himo pē xo, inaha kamiyē warō yama kini yama tē pē tai, inaha tē kua.

Awei, inaha hekura pē kuaai. Ai tē pē pēi tēhē, tē mi amo kōai, ai tē harou xoao, inaha tē kua. Awei kamiyē ya xaponopi hami tē pē rē kui tē pēni tē pē no kōapraihe, tē pē haromaihe yaro; inaha taeni, yama tē pē no kōamai, inaha tē kāi kua.

Awei ihiru pēni tiyēmotima wāisipi tē pē wai taihe, inaha tē kua.

Awei, kamiyē ya rē kui, Kuikuro urihi teri kē ya. Kamiyē ya wāha rē kui, Sepé Ragati Kuikuro.

Ugise Kalapalo tē ā oni

Awei, kamiyē wāro yama kini hikari yama tēka pē tai. Pei yama tē pē pēyēi ha parioni, waiha kayapa yama hi ki tuyēpē. Tuyērini, kayapa hi ki ha ārokirini, hikari yama tēka wakē yēi xoao. "Enxada" pēni yama tē pē keai. Kuwē yaro, kamiyē wāro yama kini yama tē pē keai nasi si pē xo, puu si pē xo, kurata si pē xo yama tē pē keai, warō pē xo, suwē pē xo yama tē pē kāi keai, inaha tē kua. Awei, kamiyē wāro yama kini yahi yama pē tai. Kuwē yaro, urihi hami, hii yama hi pē taei pario; yāa yama hena pē kāi pērai pario, kamiyē wāro yama kini yama hi pē ha pērarini, inaha tē kua. Yama pē yahi taprai xoao.

Awei, hikari hami nii pē rē kōamouwei, suwē pē xo, wāro pē xo nii pē kōaihe, inaha tē kua. Awei, kutare naha kete urihi terimi pē kua: kumato pē xo, etewexi pē xo, "mangaba" pē xo, inaha tē pē kuprawē.

Yama ki rami rē huuwei, kamiyē warō yama ki rami hui. Kuwē yaro, suwē pēni nii pē hariihe, naxi ramano hi pē kāi ramaihe, inaha tē kua.

Awei, matohi yama pē rē tiyēiwei, hii yama hi pē kāi tai: romapotima yama tē hi

1

Waurá urihi teri pēni hapaka pē taprai taohe, maxita pēni. Tē pē kāi onimaihe.

Os Waurá fazem panelas de cerâmica. Eles as pintam também

1

1

Puu u tapramorewē.
Os "papais mel".

pē tai yaro, yama pē no uhutipi ha tani, yama tē pē tai. Xereka pē xo, hāto nahi pē xo, pei tē pē yimikaki hami tē pē rē pauxi humopouwei, yama tē pē kāi tai. Pei tē pē poko hami, tē pē rē yamopouwei, yama tē pē kāi tai. Kuwē yaro, kamiyē wāro yama kini yama tē pē ha kōapranī, yama tē pē tiyēi. Wāro pē xo, suwē pē xo yama tē pē tiyēi, inaha tē kua.

Awei, hekura pēni inaha tē pē taihe: ai tē pēi tēhē, tē pē nahi rēaihe, tē pē kāi haromaihe. Tē ha haromariheni, hekura yama pē no kāi kōamai xoao, inaha tē kua.

Awei, inaha ihiru pē kuaai. Ihiru pēni xereka isitoripi pē wai taihe, pē kāi yarimou, pē kāi marohamou, inaha ihiru pē kuaai.

Awei, kamiyē ya rē kui Kalapolo urihi teri kē ya. Kamiyē ya wāha rē kui, Ugise Kalapalo. Inaha ya wāha kua kure.

Puu u rē tapraiwehei, Wamari Kaiabi tē ā oni

Awei, hēyēha puu u pē ha yama rē hikarimore, Funai pēni tē taprai xomaomahe; inaha tē pē hikarimoma. Riko a xapono hami, Tuiararé a xapono hami, Kururu a xapono hami, Pavuru a xapono hami, inaha pē xapono hirimou xomaoma. Kuwē yaro Funai pēni hii te hi ka pē ximamahe, watota "macacão" pē wāha rē kure, pē kāi ximamahe, imikititiorēwē tē pē kāi ximamahe, ai napē hirarēwē a kāi ha ximiriheni, wamare ki hira. Kuwē yaro, wāisipi yama ki puhi homoprarioma. Kuwē yaro, kuikē ai napēni wamare ki hirai kure. 4 "anos" tē hami tē kuoma. Kuikē, napēni tē pē wahimai haikou kure. 4 "anos" tē hami, yama ki puhi homoprou kure. Kamiyē ya rē kuaanowei naha, "curso" ya tē rē tai mi hetuonowei naha kuwē, tē pēni tē pē kāi taihe, ai tē pē hikarimou rē tuteweī, tē pēni puu u pē pataai puhi hatukēwēmihe, kamiyē yama ki rē kui, yētū hami yama ki hikarimoma yaro, puu yama pē pataai tao. Kuwē yaro, napē pē ha rukērini, yama pē puu pataai kure.

Xapono pē hami, napē pēni hii te hi ka pē pērai haikou. puu pē rīya ha pata a maheni, kuwē yaro, opisi yama ki hikarimou kure. Kuikē, ai napē hirarēwē a kōa kōpema, wamare ki hirai xoawehe. Kuwē yaro, yama ki hikarimou kure.

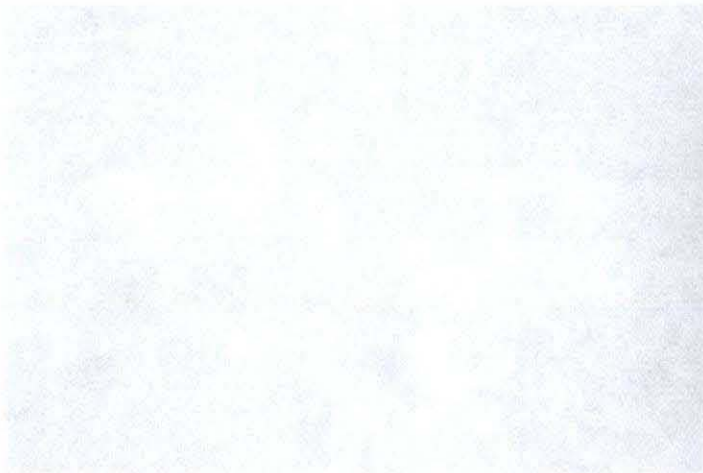
weti naha puu napē niipi no rē ihiamouwei, ihi tē pē hirai kure. Kuwē yaro, puu yama u pē pērai kure. Kuwē yaro, hii te hi ka pē ha puu yama u pē tēai tao. Yama ki yai hikarimou yaro, kuwē yaro, hei a yahi rē kui “Central” a yahi matohi pē kua no motahaa yaro, yama ki rē titiowei, pē kāi kua; matono pē kāi kua. Yama ki mamiki rē titiowei, tē pē kāi kua. Yama ki imiki rē titiowei, tē pē kāi kua; ihi tē pē kua yaro, “Central” a yahi hami; kuwē yaro, hēyēha matohi pē rē kuawei, ai pē xapono hami, matohi yama pē ximai. “Domingo” tē pē hami, wiyate yama ki hikarimou, ai pē xapono hami.

Inaha tē pē kāi kuaai. Puu u pē ha, tē pē rē hikarimouwei, inaha yama ki kuaai. Puu u pē ha, tē pē rē hikarimouwei, tē pēni radiofonia pē ha, puu u pē ha, tē pē rē hikarimouwei, tē pēni matohi pē nakaihe ha, matohi yama pē ximai xoao; inaha tē kua.

Awei, kamiyē ya rē kui, 2 “anos” tē ha, ya hikarimou. Hapa ware a nakaihe tēhē, hei a yahi rē kui, a kuonomi; ihi tēhē, kii a yahi rē kui ha, yama ki hikarimou pariomā; iha yama ki hikarimou tēhē, puu u pē ha, yama ki kāi hikarimoma. Matohi tiyēmotima pē kāi tiyēmahe; inaha taeni, pruka yama ki kāi rukērayoma. Ihi tēhē, hei hāto nahi rē kui, nahi taprremahe. Kuwē yaro, ihi hāto nahi ha, 2 “anos”, ya hikarimou kure.

Awei, inaha tē kua: puu u pē rē kui hami, matohi yama pē no rīya ha kōapranī, puu yama u pē tai kure. Kuwē yaro, ai pē xapono hami, inaha tē pē kāi taihe; inaha taeni, puu u pē tai kurahei, inaha tē kua. Kuwē yaro, kamiyē yama ki ihami, puu u pē ximaihe, napē pē iha. Yama u pē ha hipēni, “dinheiro” yama pē ha tēani, yama pē “dinheiro” pi pē ximai, xapono pē hami, yama pē “dinheiro” pi pē ximai. Awei, napē pēriamini “dinheiro” pē ximai, xapono a ha, matohi tē pē rē puhiiwehei, tē rīya ha tēamaheni.

Awei, kamiyē yama ki yaini, hēyēmi Xingu hami, puu yama u pē rē hipeiwei no tirewē. Puu yama u pē hipēi; kuikē, matono pē ha yama u pē taprai. Napē pēni puu u pē nakaihe tēhē, yama u pē ximai xoao; ihi dinheiro pē rē kui pēni no kōapratimi tē pēni tē pē no rē kōamaiwehei, “banco” a ha, kamiyē yama ki no kuopē ha, pēriami tē kāi kua; puu pē ha yama ki rē hikarimouwei yama ki periamipi kua; ihini wamare ki tietipou, ihini “dinheiro” pē ha tēapranī, wamare ki no kōamai piyēkou. Kamiyē yama kini inaha yama tē pē tai. “Cidade” a hami, yama u pē hipēi, kamiyē yama ki ihami pē napē rē pērire pēni wamare ki tietimaihe.

1

Xingu teri pēni tē pē rē kaumaiwehei.

Viveiro dos xinguanos.

Kuikē, puu no kōaprawē tē pē taeihe, kuwē yaro, yama ki hikarimou totihia tarou kure. Kuikē, kihami, Curitiba hami, puu pē no hōra kōaprai kure; kuwē yaro, puu yama u pē rē ximaiwei, Funai pēni wamare ki tietimaimihe. Kamiyē yama ki iha, napē pē rē pēire pēni wamare ki tietimai tahaiihe; inaha tē kua. Inaha, puu yama u pē tai; puu yama u pē kōai pario; yama pē pehi taai pario; ihi tēhē, “garfo” pēni yama u pē pesi karoai; karorarini, “balde” pē ha yama u pē riai xoao; yama u ki ha rikini, mau yopi yopi u ha, matono yama pē kōi keai xoao. Kekini, yama pē kōi haximai xoao, watota au au pē ha, yama pē posi pakohepou xoao. Āhiāhi yama tē pē keo nohi ha taponi, kuwē yaro, matono pē ha, puu yama u pē kōi taprai xoao, inaha tē kua.

Ai pē xapono hami, tē pē rē hikarimouwei, tē pēni hēyēha Diauarum ha u pē puu ha kōoyoni, hēyēha pruka yama u pē puu ximai, “cidade” a hami, pēriami ihami, puu yama u pē ximai xoao; inaha yama u pē ximai kuaai; yama u pē matono ha hāroprai totihitaoni, yama u pē pehi yahatoprou nohi ha taponi, inaha yama u pē ximai kuaai; pēriamini u pē pehi ha kōrēni u pē kōi ximai xoao, puu u pē no rē kōapraiwehei tē pē ihami, u pē ximai xoao. Inaha yama ki hikarimou kuaai. Kamiyē ya wāha rē kui, Wamari ya wāha. Kaiabi urihi teri kē ya. Inaha tē kua.

Kaukau tē pē no yahipi tē ha, Kaiabi a rē hikarimouwei tē ā oni

Awei, ya rē hikarimore ya rē kui, 1999 tē ha, hapa ya hikarimoma. Inaha, hapa yama ki puhi kuma: ihi keamotima yama tē pē keai pēopē, inaha yama ki puhi ha kurini, hei kaukau tē pē yahipi ha, ya hikarimou kure. Pata pēni tē pē kōi keano miihe, pata pēni tē pē tamai rē puhiwehei, yama tē pē kōi tai hei kaukau tē pē yahipi ha, yama tē pē rē keaiwei, pita yama pē mii pario; yama tē rīya ha keani, kete hi pēni, maxita wakē wakē pē taeihe, ūxi ūxi pē kōi taeihe, kokoxi pē kōi taeihe. Inaha tē kua; inaha, hēyēha, kaukau tē pē yahipi ha, yama pē nii rē keaiwei, inaha yama tē pē tai. Hēyēha, kaukau tē pē yahipi ha, yami ya hikarimou pario makui, ai tē pēni ware a tietimaimihe. Awei, hēyēha, kaukau tē pē yahipi ha, yama tē pē keai pario. Waiha, hikari yama tēka ha taprarini, kaukau tē pē yahipi

na, tē pē rē kuawei, hikari hami yama tē pē keai piyēo; inaha yama tē pē tai; inaha yama tē yai rē taiwei, inaha yama tē pē tai. Ai pē xapono hami, yama tē pē kāi ximai piyēkou; inaha yama ki hikarimou kure. Kamiyēni ya tē pē keai kure. Ai pē xapono hami, tē pēni wamare ki tietimaihe, kuwē yaro, yama ki yai hikarimou kure. Kamiyē wāro yama ki xironi, yama tē pē keai, suwē peni tē pē tai taomihe yaro, suwē pēni wamare ki tietimaimihe. Suwē pē puhī mohoti yaro; ihi makui, yakumi ai pē suwēni wamare ki tietipraihe; kuwē yaro ai yama pē xapono xoai pario, yama ki ā rīya ha wayoni, rohote tē pē xo huya huya tē pē xo suwē pē xo pruka yama ki ā wayou. Kuwē yaro, suwē pē ā kāi hiakao; inaha yama ki ā wayou kuaai. Rohote tē pēni heina xomi tē pē rē keaiwehei. Rohote pē hikarimou yaitawē, ai tē pē rii taihe, heina xomi tē pē taimihe; ai tē pē tai ayaohe; yama ki rē hikarimouwei naha, pē hikarimoimi. Kamiyē yama kini napē yama pē hikarimou owēmai; ihi makui, kamiyē yama ki yai rē hikarimouwei naha yama ki kāi hikarimou. Inaha yama tē pē tai kuwē kutare naha, yama tē pē keai: āhai pē xo, “maracujá” pē xo, wāima si pē xo, hawari ko hi pē xo, kumato pē xo, “limão” hi pē xo, xamakoro hi pē xo, “jatobá” pē xo, “araçaboi” pē xo, kēpo ūhi pē xo, “cupuaçu” pē xo, tana hi pē xo, hokomahi pē xo, wito hi pē xo, “graviola” hi pē xo, “pinha” pē xo, “arumã” kāi, inaha kete pē rē kutare naha, yama tē pē keai kure.

Awei, ya hikarimou xomao tēhē, nasi ya si pē kāi keama, ai ya tē pē kāi keama, puu ya si pē kāi keama, inaha ya tē pē keai xomaoma, ya hikarimou xomao tēhē, inaha ya tē pē tama.

Awei, suwē pēni matohi tiyēmotima pē manaxi taihe, inaha ya puhī kuu, kama pē puhī tao, inaha tē kua .

Awei, kamiyē ya rē kui, Kaiabi urihi teri kē ya. Kamiyē ya wāha. Awei. Kutaopē.

Xingu teri pēni tē pē rē kaumaiwehei.

Viveiro dos xinguanos.

1

Otávioni Xingu teri pē waril kure.

Otávio entrevista os xinguanos.

1

Thuë pë toaiwihi thë ã oni

PESQUISA DE SIDINEI KOKOIUTHERI SOBRE O CASAMENTO NO XINGU

2

Entrevista com Mayari

Hapa wari pario hwieha hapa wari pario thuë a peximai tëhë thuë a peximai mao tëhë thuë a toaimi. Thuë a peximai mao tëhë hwieha e hwai pario. Kami yani thuë ya peximaimi, inaha yama ki kuu. Kami yama kini thuë yama pë peximai tëhë hwie pëha yama pë nakai. kipë toayu pihio tëhë hwieha kipë ã hwai pario. Ihi tëhë waroeha thuë e hwarayu tëhë, ihi tëhë kipe wamorayu.

Thuë a toai pihio tëhë nî hapa thurahamaï pario. Hutu a hapa thai pario. Ai thuë pë a hapa hwai pario.

Kihi wa peximai tha? Inaha ai thuë pë hapa kupario. Thuë a toai pihio tëhë hwieha hapa pairiprai pario. Hutuha eha pairiprai pario. Thuëxë kipë hapa wamou pario.

Ihi tëhë kipë toayua xoarayu. Reahu tëhë ai thuë pë a hapa hwai pario.

Kihi wa yai peximai tha?

Entrevista com Tempty Suyá

Inaha noa hapa thai pariohe. Kihixë kipë he kawëowixë waiha ki pë toarayu. Iha kipë hewëowixë thuëxë waroxë kipë toayu.

Kihixë yaha ki poyu pihio, inaha kipë pihî kuu pario. Ihi tëhë kipë toayurayu thuë a xirowixë waro a xirowixë kipë toayorayu.

Hwie nahîha kipë kua xoahi. Hiya pë hapa heri pario. Thuë pë xirowixë thë pë hapa heri prario. Ihi tëhë thë pë toayorayu thë pë hapa toayu pario. Waiha hutuha

yama ki kiai. Thuë yama a hapa tëri. Waiha yama ki rama huu xoao. Thuë a tëri tëhë xieni noa hapa thai pario. Kuë yaro thuë a xeimi. Xieni tharisipë e a thaimi. Herieni noa rahumaimi. Yisieni tharisipë ehi wari poimi. Tharisipë e yai noamai. Herieni noa hapa thai pario. Thuë a tërihë waiha xie pairiprai xoao, hutuha a pairiprai xoao. Xie ohotamu tëhë tharisi pë e kiai mao tëhë yuri epë yai paxio thë pë rama huu xaraka pëni yaro pë niaihe. Thuëzha wa a hapa hwai pario. Ihi tëhë hwie hae waa nomihirayu hwie ha ihuru pë e a hwaa parirayu. Ihi tëhë thuë a hipia xoaki. Xi wamotima e thë ki ari xie ohu tëhë a ohi thai. Thuë a hapa tëri tëhë waiha a kiai xoao. Rio thokoha pree wamu. Heri e yai moyami.

Entrevista com um professor Ikpeng

Hwiexë niexë waaha thaimi, kuë yaro hwie ohi yai thai yaro epë niai yaro wamotima e thë ki thai yaro hwieni pë peximai tëhë yaro pë niai.

Hwieni noa hapa thai pario. Thuë a peximai tëhë hwi exë pë noa hapa xaari thayu pario kami yama ki waro kua hoyami yana tete kua thuëxë yaha kini tetekua. Kami yani wa yai peximai ai yanomae thë pë xaari poyu yutuha thuë ya poma. Hutuha wamotima thë ki tia. Hutuha wamotima thë ki waroho kua. Wamotima thë ki xaari tia. Thuë a tëri tëhë wamotima thë ki xaari tia. Ihi tëhë a iai xoao, xie xaari ohi thai. Thuë a peximai tëhë hwieha matihi epë hipiki, herie yai nohimai herie pree nohimai. Yau thuë rimae tëri tëhë herie nohimai.

Rio thokoha wamu. Urihihami pree wamu. Mauhami pree wamu. Kuë yaro thuë a ximinapëmari.

Thuëni waro a peximai mao tëhë a toaimi. Thuëni waro a peximai tëhë thuë a tëri thuë a waitherio tëhë waroni a toaimi. Wamou tëhë xaari a wamu, thuë a wayamaimi. Thuëxë kipë toayorayu tëhë xaari kipë nohimayu kipë. Yama ki toayu tëhë yama ki yai nohimayu. Kuë yaro hwie yai pairiprai. Xiexë pë pree hirao. Kuë makii thë e pouwi yayoha kipë hirao. Thë pë iai tëhë thë pë komi iai. Xiexë thë pë pree iai, koae ki toai. Thuë a pouwixë koae ki toapu urihihami hutuhami ki pree kiai yaro xieni yai nomai.

Xingu teri pë rë toayouwei.
Namoro dos xinguanos.

Xingu teri pë na rë wayouwei.
Xinguanos fazendo sexo.

Xingu thëri pë rama huuwi thë ã oni

PESQUISA DE DÁRIO VITÓRIO YANOMAMI SOBRE AS
ATIVIDADES DE CAÇA

3

Entrevista com Tebiti Suyá

Maa kei mahio tēhē mau ōki mahio tēhē yaro pë hāo tēhē yama pë niai, Paxo pēxē, opo pēxē, xama pēxē, haya pēxē. Iha, mau u kasiha, urihi a waisipē hōrio pēha, kami yama ki rama huu. Kihi urihi aka ka tireha yaro pë waroho mahi ka kureha yama ki rama huu. Hapa komi yama ki noa ha thayu ha parioni yama ki rama huu xoao. Tii tēhē yama ki kāe rama huu, ihi tēhē yama ki huu xoao, rama. Ihi tēhē yaro yama pë kāe kōo xoao kami yama ki yano pēhamē, hēe parikiha yama pë hirapraai xoao. Ihi tēhē komi yaro yama pë ha kōokaprarini, ihi tēhē komi thuēni pë taai xoaohe, yaro yama pë niarariwi. Ihi tēhē yaro pë wai pihowihī pë ha yai praheni kama pë yano pēhamē pë wai xoaohe. Komi waro thë pēni pë wai xoaohe, heāro pë e pexē kama pë yaro pë ha pë wai paxiohe.

Kami yama kini xaraka yama pë niaiwi hapēnaha thë pë kua, raha sihi pēxē, xaraka pēxē. Hwei tēhē kami yama kini xaraka yama pë pou xoa, yuri yama pë niaiwi. Kami yama kini mokaa yama pë niai mahiimi. Kami yami yama ki rama huimi. Yama ki rama praha mahi huu pihio tēhē 30 dias, 20 dias yama thë thaprai. Hwei tēhē kami yama ki urhipē napē pë waroho mahi kopema yaro yama ki rama praha huimi, prahaihami. Hwei tēhē kami yama ki urhipē miamoha yama ki kua yaro, wāisipē yama ki rama huu. Hena tēhē yama ki ayuuwi mothoka wāisipē yatoto yama ki kōo. Kami yama kini kutarenaha yaro yama pë wai, xama pēxē, haya pēxē, totori pēxē, yarixi pēxē, kāi pēxē, poxe pēxē. Kutarenaha yaro yama pë wai.

Kami yama ki yami rama huu makii, kami yama ki xori pë kua yaro yama ki pree

rama porokotae huu. Kami yama ki yaro yama pē pree niai prai pihio tēhē yama pē niai prai, xama pēxē, kāi pēxē, tihī pēni, yama ki wai tēhē yama pē xirō niaprai. Kami yama kini yaro yama pē niaprai maki yama pē pree wai. Yami thēni yaro pē wai tēhē yama ki xuhurumu yaro yama ki ohi hōrio pihio mao tēhē kami yama kini yaro yama pē niarariwi yama pē pree wai.

Kami yama ki thūē pē ximinapēo tēhē ai yama thē pē thaimi, raha yama sihi pē thaimi. Raha si pē yai kohipē mahi yaro. Thūē pusiha ihuru a titio tēhē huu tihī pē pree mahiowi yama tihī pē tupraimi. Yama tihī tuari tēhē, ihi tihini ihuru a xēprari tēhē pusiha a nomarayu. Wamotima yama thē pē komi xirō wai.

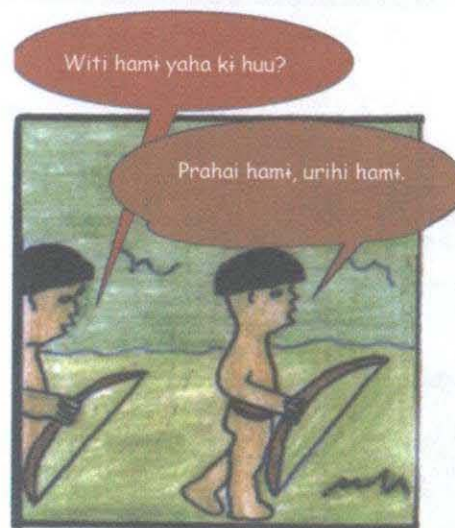
Entrevista com Maiari Jawarum

Kami yama ki rama huu tēhē poyo yoha yama ki hapa huu pariohuru. Ihi tēhē hapiha yama ki paohuru. Yama ki pao pihio tēhē huu yama tihī pē krei pariohuruwi hapiha yaro yama pē taari tēhē urihi yama a takii. Ihi tēhē urihi yama a taa hikikema yaro yama ki kōa xoaria xoapuhuru. Kami yama kini xaraka yama pē yai niai kami yama ki xaraka pē yaro. Kami yama ki rama huu pihio tēhē hena mahi tēhē yama ki huhuru, ihi tēhē mothoka yatoto hāthohoo tēhē yama ki kōo yapai kōo yaro yama pehe hwaai taari tēhē yama pē niaprai, paxo pēxē, warē pēxē, poxe pēxē. Yaro yama pē taprai tēhē yama pē niaprai xoao. Ai thē pē yaimi rama huu, ai porokotae yama ki rama huu. Yama ki rama huu pihio tēhē yama ki noa hapaha thayu ha parioni yama ki rama huu xoao, ihi yama ki riā rama huuwi thē pēni tao yama ki rama katitia xoaraohuru, ai porokotae thē kupē, ai porokotae thē kupē yama ki rama a xoarayu. Kami yama kini yaro pata yama pē pree niaiprai taai, xama pēxē, haya pēxē, tihī pēxē. Yama pehe hwaai thaprai tēhē yama pē pree niaprai.

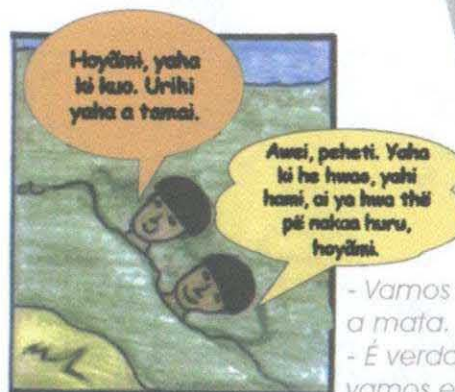
Kami yama kini yaro yama pē niaprai maki yama ki pree kōamutamu. Kami yama kini yaro yama pē yai waimi mahiowi, tihī yama pē yai waimi, ini mori tihī yama pē xirō wai taimi. Kutarenaha yaro yama pē waiwi thē pē waroho, warē pēxē, poxe pēxē, yarixi pēxē, thomu pēxē, yama thē pē wainaha mii. Thūē a

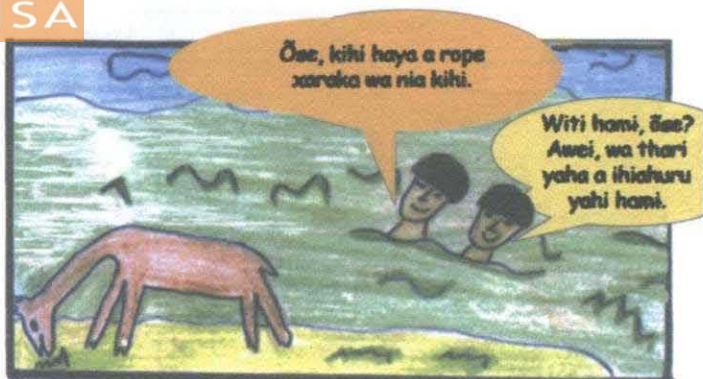
- Primo, vamos caçar algum bicho.
- Vamos!

- Aonde nós vamos?
- Nós vamos um pouco longe daqui, lá na mata, primo.

- Vamos ficar aqui para olhar a mata.
- É verdade. Será que nós vamos encontrar alguma coisa para levar para casa aqui?

Óse, kiki haya a rope xaraka wa nia kiki.

Witi hamí, Óse? Awei, wa thari yaha a ihiaharu yahi hamí.

- Olhe lá primo, um veado. Vamos dar uma flechada nele, rápido!
 - Aonde primo? É mesmo, vamos matá-lo e levá-lo para casa.

Porokotae yaha ki yaha a nia hvetitiprai. Óse, yaha he omai pihiomi.

Yaro a kutaeni yaha a yai totihiprai.

- Vamos atirar nele juntos. Não podemos deixar esse bicho escapar.
 - Vamos então, primo! Vamos acertar.

Kiki xaraka kiki, Óse wa mamo xatikii, kaha a.

Awei, a mori tokrayama.

- Lá vai nossa flecha. Veja primo, ele está caindo.
 - É, quase que ele escapou.

ximinapëo yaro yama pë waimi. Ihuru yama peximai tēhē, thuē yama pë pou tēhē, inaha yama ki kuai paxio. Yuri pë preeowi yama pë xirō waimi, "pirarara" yama pë waimi, "matrinxā" yama pë waimi, taki yama pë waimi.

Entrevista com Bernen Kuikuro

Kami yama ki rama huu tēhē urihiami yama ki rama huu. Xaraka yama pë pou, mokaa yama pë pree pou. Ipa thē ā hamē yaro pë āha Suninā-Suninakinka yama ki rama huu. Kami yama ki xaraka yama pë niai. Xaraka maka siha paxo yama ona pë pree hiipuu. Hwei tēhē kami yama kiki poo yama xipē hiipuu. Ipa thē ā hamē tahakuntunka. Kami yama ki urihi pēha ai yama thē pë thai heyoa pē, inaha yama thē pë thai paxio. Kami yama ki rama praha mahi huu. Mothoka yatoto tēhē yama ki kōo. Hena mahi tēhē yama ki rama ayuuwi mothoka yatoto yama ki kōa kōpii. Kami yama kiki yaro yama pë wai, hapē naha pë kua: yarima pēxē, kurema pēxē, paari pēxē. Ihi mori yama thē pë xirō wai. Kami yama kini kái yama pë waimi, amatha yama pë pree waimi. Kami yama ki yami rama huimi, porokotae yama ki xiro rama huu, warohō yama ki pree rama huu. Kami yama kini yaro yama pë pree niai taimi, yarima yama pë xirō niai tai; thomu pë xiro niai tai. Kami yama kini yaro yama pë niapraiwi yama pë pree wai, yama ki pree kōamu tamu. Thuē thē pēni yaro hariprari tēhē yama pë pree wai xoao. Kami yama kini yaro yama pë yai wai maowi, hapē naha pë kua: xama yama pë waimi, haya yama pë waimi, poxē yama pë waimi, kái yama pë waimi. Inaha kami yama kini yama thē pë wai maowi thē pë kua. Yuri yama pë xirō yai wai mahi. Thuē pë ximinapëo tēhē yaro yama pë xiro waimi. Kutarenaha yaro yama pë waimi. Kurema yama pë waimi. Paari yama pë waimi. Inaha kami yama ki kuai paxio.

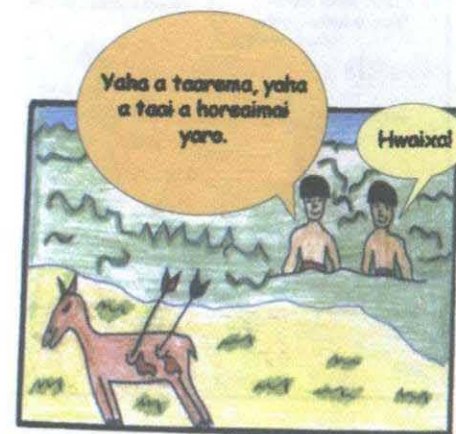
Entrevista com Krekreansā Panará

Kami yama ki komi rama huu, kami yama ki rama praha mahi huu, ai yama ki

rama ahete huu, ai yama ki rope kōo yaro pē kāe kami yama kini xaraka yama pē pou mahiimi. Hapao tēhē yama pē xiro poma. Hwei tēhē mokaa yama pē xirō niai. Yama ki yurimuu pihio tēhē xaraka yama pē kāe xirō yurimu. Hapao tēhē xaraka yama pē xirō niama, yaro yama niama, yuri yama pē niama. Hwei thē ka kii tēhē mokaa yama pē kāe xiro rama huu. Xaraka yama pē kāe huu tēhē yuri yama pē xiro niai. Korai yama thoxi pē kāe xirō yurimuu paxio. Kami yama ki rama praha mahi huu pihio tēhē, 5 horas yama rama huuru. Yama ki rama huu pihio tēhē mothoka yatoto hāthohoo yama ki kōo yapai kōo. Inaha kami yama ki rama huu tēhē yama ki kuai paxio. Kami yama kini yaro yama pē waiwi, hapēnaha pē kua: paxo pēxē, warē pēxē, poxe pēxē, paari pēxē, yarixi pēxē, opo pēxē. Kutarenaha kami yama kini yaro yama pē wainaha mii. Kami yama ki rama yami huimi, komi yama ki xirō rama huu paxio. Kutarenaha yaro yama pē pree niaprai pihio tēhē, hapa ai yama thē pē wai thaprai pario. Xarakaha yama thē pē hiipuuwi, ihi tēhē xama yama pēxē xiro niaprai xoao, haya pēxē, warē pēxē. Hapao tēhē yaro yama pē niapraiwi yama pē yai wanimi. Xama a thariwini a waimi, yama ki yai kōamonimi. Xama a tharema makii yama pē wanimi. Hwei tēhē ai yayoa yama ki kuprarioma yaro yama ki kōamu. Yama ki kōamuma makii yaro yama pē wai mahiimi. Wāisipē yama pē thē pē xirō waatarai. Xama yama pē wāisipē wai. Haya yama pē wāisipē wai. Hwei tēhē inaha yama ki xirō kuai nohoprarioma. Kami yama kini yaro yama pē wai māowi, hapē naha thē pē kua: kana yama pē waimi, kāi yama pē waimi, watupa yama pē waimi, yawere yama sipē waimi. Inaha kami yama kini yaro yama pē wai māowi pē kua. Thuē a ximinapēo tēhē yaro pē waimihe. Yuri yama pē xirō wamai, koratha upē xirō koaihe, naxo koko pē xirō waihe.

Entrevista com Waroia Ikpeng

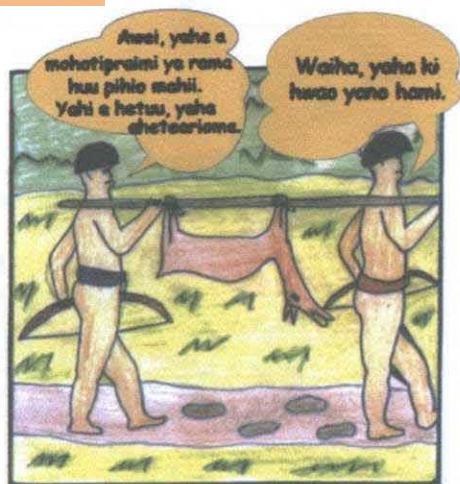
Kami yama ki rama huu tēhē yaro yama pē ha taprani yama pē niaprai. Hena tēhē yama ki rama ayowwi yaro yama pē taari tēhē yama pē niararii: paxo pēxē, paari pēxē, kurema pēxē. Kami yama kini yaro yama pē taprai tēhē

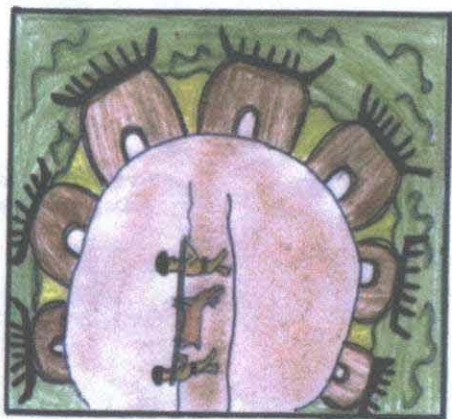
- Pronto. Nós o acertamos.
Vamos lá ver o bicho de perto.
- Vamos

- Ele está morto mesmo, primo.
Olhe aqui! E agora primo, o que nós vamos fazer com ele?
- Vamos levá-lo para a aldeia.

- Nossa! Nunca vou esquecer, foi ótima essa caçada. Estamos quase chegando, primo.
- Daqui a pouco estaremos entrando na aldeia!

Mani'ywakā e Pere'akā: Dois meninos e primos espertos numa caçada.⁽⁷⁷⁾

yama pē pree niaprai. Xarakani yaro yama pē niai. Kami yama kini pata pē xaraka pē niama yarohe yama pē niai xoa. Kami yama kini rahaka pē waiowi yama pē pou xoa. Kami yama ki pata pēni thē pē hirakema yarohe yama pē pou xoa. Kami yama kini yama thē pē thaiwi raha sihipē uxiowi yama thē pē thai. Thi maki sihipē kohipē. Kanaprapa yama thē pē ā ha hirai paxio. Kanaprapa thē pē ā ha kii rahaka pē ā ha kua. Rahaka yama pē namo mahiha hiu pomi xama yama pē niaprai. Kami yani sihema pēni tēpē yama pē xēprai. Kutarenaha kami yama kini tēpē yama pē xēi, sihema pēni, xarakani yama pē kāe xēimi. Xarakani yaro yama pē niai pihio tēhē yuri yama pē xiro niai paxio. Kami yama ki rama huu pihio tēhē yami yama ki pree huu. Yama ki nohi pē kuo tēhē porokotae yama ki xirō rama huu. Yama ki nohi mi mahio tēhē yami yama ki xirō rama huu. Mothoka wēē yaahuru tēhē yama ki kōo xoa. Inaha kami yama ki rama huu ha yama ki pree kuai. Yami yama ki rama huu tēhē, yaro patayoma pē niaprai tēhē yama ki kāe mio waroho mahi. Yaro yama pē thari tēhē yama pē kāe mio. Hena mahi tēhē yama pē kāe kōo xoa, yanoha. Thi maki yama ki mai tēhē yama ki pree hētēyou. Kuē yaro yama ki mai tēhē yama ki pree hētēyou. A marayuuwi yama a wari: "Witi thai ha wa kōonimi tha?" "Yaro ya pē waroho mahi tharema yaro ya he mii titia pērayoma". Kami yama ki mai tēhē inaha yama ki noa thayu paxio. Kami yama kini yaro yama pē wai maōwi, hapē naha thē pē kua. Waka yama pē waimi, norō yama pē waimi, kuē yaro yama thē pē waimi. Thuē pē ximinapēo tēhē kami yama kini yaro yama pē waimi. Yaro yama pē waimaowi, hapē naha thē pē kua: paari yama pē waimi, paari pēni moepē pou yarohe. Kuē yaro yaro yama pē waimi. Ihuru a keprari tēhē hoximi a hwapii yaro yama pē waimi. Kami yama kini xama yama pē waimi. Xama pē huu praha mahi yaro waimi. Yuri yama pē pree waimi. Hapē naha kure yuri yama pē waimi: "pirarara" yama pē waimi, matrinxā yama pē waimi. Kutarenaha kami yama kini yaro yama pē waimi. Kami yama kini paxo yama pē pree waimi, paxo pē ā hwai mahi yaro. Kuē yaro paxo yama pē waimi, pē ā hwai mahi yaro.

Kamiyë yama ki kahiki ā rē nowamaiwei tē ā oni

PESQUISA DE ANTÔNIO PAQUIDARI SOBRE A DEFESA DA LÍNGUA MATERNA

3

Wary Kamaiurá tē ā oni

Pata tē pē rē kui a taimi, kama kahiki ā hai xi wāri yaro. Kuwē yaro, kama kahiki ā haimaimi. Awei inaha tē kua huya pē rē kui, kamiyë yama ki ā hoyai, ai pē rē kui, hei teri pē rē kui pē ā haimi, ai waisipi pē ā hai xoawē. Kamiyë ya rē kui, ya hai xoawē, inaha ai professor pē kuma.

Ihuru tē pē patai tēhē, pata tē pēni pē humamaimihe "cidade" hami wāritiwē a tai yaro huya napē pē ihami a kuo tēhē, kamiyë yama ki rē kuaaiwei naha pē kuaaimi. Inaha pata yama ki puhi kui yaro, yama pē humamaimi. Inaha yama ki puhi kui yaro hiramotima ya rē kui ya puhi kui. Kamiyë yama ki rē kui, urihiteri Kamaiurá yama ki rē kui, kamiyë yama ki rē kuiwei naha, yama a taprarena. Inaha kamiyë ya puhi kāi kui, ipa yuhayē pē rē kui, weti naha yama ki kuaapē, inaha ya puhi kāi kui.

Inaha yama a tai hei tēhē yama ki rē kui, yama ki ha kōkaprani, yama ki ā wayou, inaha yama pē nowa tai, awei inaha wama ki yai kuaai, wama ki onimamou, wama ki kāi praiiai, wama ki kāi amoamou, wama ki kahiki kāi hai, napē wama pē owēmai mai, inaha yama pē nowa tai.

Ihuru pē rē kui, napē kahiki ā xīro hai tēhē, kamiyë yama ki a haiwei rē kure naha, pē ā haimi. Kuwē yaro, pata tē pē rē kui, hei tēhē, pē moyawērayoma. Kuwē yaro pata tē pē rē kui, huya "Indígena" pē rē kui "cidade" tē hami pē tēhē, ximaimi. Kuwē yaro kamiyë yama ki kuaaiwei inaha, pē taimihe, pē kāi praiaimi, pē kāi onimamoimi, pē kāi amoamoimi, pē ā kāi haimi, napē pē ihami, pē xīro puhi kuo. Pata tē pē rē kui, hei tēhē, pē puhi yai kurayoma, hei tēhē "cidade" tē hami, yama pē hiramai kōimi, inaha yama xīro tai tēhē, ihi tēhē pē xīro hai. Kuwē yaro, hēyēha hiramotima wama a taprarei, hēyēha ihuru wama tē pē hirai tēhē, ihi tēhē kamiyë yama ki kahiki ā xīro hai. "Cidade" pē hami, huya pē rē

2

Kaiabi teri pëni të pë rë horaiwehei.

Os Waurá tocando flauta.

huuwei, inaha yama ki puhi kái kui, ihiru (huya) pë rë kui, napë pë matchipë xïro puhiihe.

Amaieré Kaiabi Suiá të ā oni

Ihiru pë rë kui, pë hii, pë nii kipi ā hai tëhë, a hirii tëhë pë a kái hai. Hei tëhë wāisipi a totihitawë makui, napë pë “cidade” pi hami wāritiwë a tapraihe tëhë, ihi tëhë pata pë xïro huxuo, wāritiwë huya pëni tai he yaro, “cidade” hami pë hui tëhë. hëyëha pë kuo tëhë, wāritiwë pë taimihe, inaha pata pë puhi kui yaro, pë huxuomi.

Inaha të kái kua: “português” yama ki ā hai makui, kamiyë yama ki kahiki ā kái hai mao tëhë, ipa ihiru yama pë nowa tai, kuwë yaro ya puhi kui, ya taimi xoawë, ya taimi. Inaha yama ki puhi kuiwei yama ki ā kái hai, yama pë kái hirai, yama pë kái wāhamai, ihi yama pë rë hiranowei, yama pë no uhutipi taa xoakei, ihi makui inaha yama ā kái tai, oni yama pë kái hiraiwei, “português” wā hai makui, “língua indígena” wā kái hai tëhë, ihi tëhë a totihitawë. Ihiru pë rë kui, huya pë rë kui, “português” a wā xïro hai makui, “cidade” hami a kuo tëhë, kamiyë yama ki urihipi hami a yapai mao tëhë, ihi tëhë a wā hai kōomi.

Awayatu Aweti Kaiabi të ā oni

Awei, hei tëhë, pata të pë rë kui, “português” të ā taimi xoawëhe, ihi kutaeni ya puhi kui. Makui, pata pë puhi kui yaro, të pë praimai, të pë kái onimamou, të pë kái praiiai, kuwë yaro inaha pata pë puhi kui yaro, të pë ā hirai xooa. Inaha yama ki puhi kui yaro, pata të pë rë kui, yama pë nowamai. Inaha kamiyë yama ki puhi kui xoawë, kuwë yaro hapa yama ki rë kuaanowei naha, yama ki puhi mohotiprrema.

Ihiru pë rë kui, pë hiini, pëni ini kipi ā hai tëhë, ihiru a rë kui të hirii yaro a wā hai, pë kái hirai yaro, iha pë kái kua yaro, pë ā hai, pë hiri yaro, inaha taeni a wā hai, ai të pë mao tëhë, a wā xïro haimi. Inaha pata të pë kái kui: Awei, huya wama ki rë kuiwei naha, “cidade” hami wama ki hui, pata pë kái kui, ai napë wama pë

mā puhio. Inaha pata pē kuu tēhē, yama ki xīro hui, yama ki kāi hiramou, napē pē ihami. Kui, weti naha yama ki kuaapē.

Hei tēhē kamiyē ya kua yaro, ipa “cultura” ya xīro tai, ai pē xīro rē kui, xomi pē hirai. Kamiyē yama ki rē kui, yama pē nohi mohotuaimi, inaha ya puhi kui, ai kahiki ā xomi hai tēhē, kamiyē ya rē kui, ya totihiapraimi. Kamiyē ya temio tēhē, ai ya kahiki ā owēmai puhioimi, inaha ya puhi kui yaro, ai pē urhipi hami, Pataxo pē rē kui mori kahiki ā marayoma. Kuwē yaro yama kiamoamou, yama ki kāi praiāi.

Inaha yama ki puhi kāi kuu : “cidade” tē hami, yama ki hui tēhē, yama ki rē reahumouwei, tē pē wāriai; ihi makui, kamiyē yama ki puh kuu. Inaha tē kāi kua: ihiru pē rē kui, yama pē nowa tai, yama pē kāi hirai, huya yama pē kāi nowa tai, ihi tēhē yama kiā rē haiwei, tē yai hiakarayou.

Inaha ihiru pē iha, yama ki puhi kuu, “português” tē pē ā xīro hai tēhē, ihi tēhē “indígena” kahiki ā wā hai kōomi, inaha yama ki puhi kuu.

Yaconhongrāti Suiá tē ā oni

Pata tē pē rē kui, tē pē ā hai xoa. “Língua indígena” huya pē kāi hai, “português” tē kāi nikerai waisipi tē ā hai, inaha kamiyē yama ki kuaai. Pata tē pē rē kui kama kahiki ā hai yaro, ipa hayē a rē kui, kama kahiki ā wā xīro hai yaro, kuwē yaro “português” ā wā haimi, yami a kua yaro xoayē kipi ihi kipi xīro “indígena” kipi owēmai xoa. Ihirupē rē kui, tē pē ā wāisipi pē ā hai wāritiwē, ai kahiki ā nikerai, Tapaiuná kahiki ā nikerai, Suiá kahiki ā nikerai yaro, kuwē yaro hei tēhē kamiyē yama ki kahiki ā yai hirai, papeo yama siki taprarena yaro. Kamiyē yama ki kahiki ā toku maopē, “escola” a hami yama ki hiramou, yama ki kāi hikarimou “escola” a hami, amoa yama pē kāi hirai ihiru pē iha. Ihi makui, inaha yama a kāi tai, hapa tē pē rē kuaanowei, inaha yama kāi hirai. Napē pē yahii tēhē, “português” yama ki ā xīro hai, ihi makui “indígena” pē kāi yahii tēhē, “português” yama ki ā xīro hai, ai pē rē kui “indígena” kahiki ā haimi yaro, kuwē yaro napē kahiki ā yama ki xīro wā wayou. Inaha yama a kāi tai, yama ki ā maprou maopē, inaha yama a tai, yama ki tai mao tēhē, ā maprario.

Inaha tē kāi kua: ihiru a rē kui “português” ā wā xīro hai makui, waiha “língua

indígena” ā wā hai kōo hēyē inaha yama ki puhi kui, wa tē rē wāriwei.
 Inaha tē kāi kua: ihiru a rē kui, pata tē pē xīro rē haiwei, tē pē xīro hirii makui, ai
 ā wā haimi, ihi makui tē kāi totihitawē hēyēha. Ā wā yai hai kōomi.
 Inaha tē kāi kua: pata tē pē rē kui. huya “cidade” tē hami pē hui tēhē, wāriti pē
 tai, “bebida alcoolica” pē xīro koaihe yaro, inaha pata pē puhi kui yaro, inaha
 tē kāi kua yaro, huya pē rē kui, tē pē xomi huimi, kama “dinheiro” e pē kua yaro
 matchipi xīro rurai, ihi makui ai tē kāi wāriti taihe.

Kuikuro teri pēni tē pē rē horaiwehei.

Os Kuikuro tocando flauta.

Créditos

Fotos

Da Capa: Anne Ballester

1 - Anne Ballester (SECOYA)

2 - Marcos Wesley de Oliveira (CCPY)

3 - Camila Gauditano (ISA)

4 - Otávio Ironasiteri

Desenhos

Mapa da Capa:

Maiuá Ikpeng

Da Pesquisa De Vitorino Iximauteri:

A - Wary Kamayurá

B - Myaiup Kaiabi

C - Tarupi Valtuir Kaiabi

Da Pesquisa De Sidinei Kokoiutheri:

A - Tarinu yudja (*)

B - Pi'yu Trumai (*)

Da Pesquisa De Dário Vitório Yanomami:

Kanawayuri Kamaiurá (**)

Da Pesquisa De Antonio Paquidari Dias:

Juluiké Kuikuro (*)

Referências Bibliográficas

Mapa do Sumário

Instituto Socioambiental (ISA). 2000. Povos Indígenas no Brasil 1996-2000. São Paulo: Instituto Socioambiental. contra-capas.

(*) Desenhos

_____. 2001. Saúde no Xingu, São Paulo: Instituto Socioambiental. pp. 17, 19, 51.

(**) Histórinha em quadrinhos

_____. 1999. Aprendendo Português nas Escolas do Xingu, Livro 1, São Paulo: Instituto Socioambiental. pp. 55-57.